

ERŐLTETETT VAGY HARMONIKUS NÖVEKEDÉS

Kornai János

GONDOLATOK A GAZDASÁGI NÖVEKEDÉS ELMÉLETÉRŐL ÉS POLITIKÁJÁRÓL

Akadémiai Kiadó, Budapest

Kornai János

ERŐLTETETT VAGY
HARMONIKUS NÖVEKEDÉS

(Gondolatok a gazdasági növekedés
elméletéről és politikájáról)

A könyv a hosszútávú növekedés elméleti és gyakorlati gazdaságpolitikai kérdéseivel foglalkozik. Bírálja azt a gyakorlatot, amely egyoldalúan, egyetlen mutatószámon — a népgazdasági termelés növekedési ütemén — méri egy ország fejlődését. Megállapítja, hogy a fejlődésnek nemcsak gyorsnak, hanem — ami legalább olyan fontos — harmonikusnak is kell lennie. Részletesen taglalja a harmonikus növekedés általános követelményeit, majd elemzi a diszharmonikus növekedés különböző fajtáit, köztük az ötvenes évek elején Magyarországon folytatott gazdaságpolitikát, az „erőltetett növekedést”. A tanulmány végül a harmónia-követelmények érvényesítése, az életszínvonal és a növekedési ütem közötti összefüggéseket, valamint az ütem és a gazdasági egyensúly kapcsolatát vizsgálja.

A szerző több kérdésben vitába száll más közgazdászok elméleteivel és gyakorlati javaslataival. A könyvet a tizenöt éves terv előkészítése teszi különösen időszerűvé.

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

ERŐLTETETT VAGY HARMONIKUS NÖVEKEDÉS

KORNAI JÁNOS

ERŐLTETETT VAGY HARMONIKUS NÖVEKEDÉS

Gondolatok a gazdasági növekedés
elméletéről és politikájáról

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST 1972

© Akadémiai Kiadó, Budapest 1972

Printed in Hungary

TARTALOM

Előszó	1
1. Háttér: A magyar gazdasági növekedés problémái	3
1.1. Az első magyar hosszú lejáratú terv előkészítése	3
1.2. Az alapvető dilemma	5
2. A harmonikus növekedés fogalma - első megközelítésben	7
2.1. A harmónia-követelményeket kialakító tényezők	7
2.2. A követelmények konkrét megfogalmazásának belső támpontjai	9
2.3. Külső támpontok: a nemzetközi főáramlatok	10
2.4. Körültekintő felhasználás	13
3. A harmonikus növekedés követelményei	15
3.1. Előzetes megjegyzések	15
3.2. Tizenkét követelmény	17
3.3. Polémia és elhatárolás	28
4. A harmónia-követelmények kielégítésének méréséről	34
4.1. Egyetlen mutató?	34
4.2. "Flow" és "stock" mutatószámok	34
4.3. Áldozat - halasztás - mulasztás	37
4.4. Az előrenyomulás arcvonala	42
5. A diszharmonikus fejlődés speciális típusa: az erőltetett növekedés	47
5.1. A sebesség tényezői	47
5.2. A diszharmonikus pályák sokfélesége	49
5.3. Az erőltetett növekedés "tisztá" típusa	50
5.4. Az erőltetett növekedés indokai és motívumai	52
5.5. Harmónia és ütem	53
6. Magyarország átmenetben a diszharmonikusról a harmonikus pályára	58
6.1. A harmónia-követelmények teljesülése: a tizenkét követelmény	58
6.2. A harmónia-követelmények teljesülése: összefoglalás	66
6.3. Áttérés és ütem	68
6.4. Áttérés és életszínvonal	71
7. Disequilibrium	73
7.1. A beruházási feszültség	73
7.2. "Szívás"	75
7.3. Kitérő: Polémia a "kiegyensúlyozatlan növekedés" elméletével	77
7.4. Tartalék és adaptáció	78
8. A terv és a piac hatása a növekedés harmóniájára	80
8.1. Munkamegosztás	80
8.2. A reformok, változások kapcsolata	81
9. Irodalomjegyzék	83

ELŐSZÓ

Hollandiában F. de Vries professzor tiszteletére alapítványt létesítettek. "Az alapítvány célja - amint azt kiadványaik bevezetője közli - prominens külföldi közgazdászok rendszeres meghívása elméleti tárgyú előadássorozatok tartására, a hollandiai közgazdasági elméleti munka ösztönzésére." A korábbi években a következő közgazdászok tartották a "Professor F. de Vries előadásokat":

J. E. Meade /London/, G. L. S. Shackle /Liverpool/, F. A. Lutz /Zürich/, R. M. Solow /Cambridge, Mass./ és B. Hansen /Berkeley/.

1971-ben J. Tinbergen professzor Nobel-díjas közgazdász, az alapítvány elnöke Kornai Jánost, a Magyar Tudományok Akadémia Közgazdaságtudományi Intézetének munkatársát kérte fel a "De Vries előadások" megtartására. Az 1971 áprilisában, a rotterdami Közgazdasági Főiskolán elhangzott előadássorozat néhány kiegészítéssel angol nyelven, az alapítvány gondozásában, a North-Holland Publishing Company kiadásában jelenik meg, előreláthatólag 1972-ben.

A jelen tanulmány az angol nyelvű könyvvel megegyező magyar szöveg. Köszönetet mondunk a "De Vries alapítványnak", hogy hozzájárult a tanulmány magyar nyelvű kiadásához.

1. HÁTTÉR: A MAGYAR GAZDASÁGI NÖVEKEDÉS PROBLÉMÁI

Tanulmányom 1971-ben Hollandiában tartott előadásaimat rögzíti. Viszszatükrözi azt a kötetlenséget és lazaságot, amelyet a szóbeli előadás rendszerint megenged. Nem tekintem elméleti műnek, a szó szigorubb értelmében, inkább néhány gondolat összefűzésének, hozzászólásnak a gazdasági növekedés izgalmas kérdéseire. A tanulmány nem lép fel azzal az igényvel, hogy átfogja a növekedés minden lényeges problémáját, hanem csupán néhány kiragadott kérdésre szorítkozik. Ezeket is jóformán kizárólag szűkebben vett közgazdasági szempontból vizsgálja, s későbbi munkáknak engedi át az alaposabb politikai és szociológiai elemzést.

Mind a rotterdami, mind a budapesti beszélgetések azzal biztattak, hogy a tanulmány talán még a jelenlegi igénytelen formájában is hasznos vitát válthat ki. További kutatásokkal kell majd arra törekednem, hogy érettebb elméleti eredményekhez jussak.

1.1. Az első magyar hosszú lejáratú terv előkészítése

Mondanivalóm főként azokon a tapasztalatokon alapul, amelyeket a magyar gazdaság fejlődésének tanulmányozása során szereztem.

Az elmúlt negyedszázadban hat középlejratú /általában háromöt éves/ tervet dolgoztak ki Magyarországon; a hatodik végrehajtása most van folyamatban. Eközben készül országunk első hosszú lejáratú, tizenöt éves terve. A magyar tervezőknek még nincs kellő gyakorlatuk a hosszú lejáratú tervezésben, ezért a mi körülményeink között joggal tekinthetjük e munkát úttörő vállalkozásnak.

A magyar közgazdászok nagy számban és élénk érdeklődéssel vesznek részt a munkában. Kilenc bizottság s számos albizottság alakult, melyek sokszáz tagot foglalnak magukba. Az elmélet és a gyakorlat emberei egyaránt közreműködnek: professzorok és vállalati igazgatók, akadémiai kutatók és tervhivatali, minisztériumi tervezők. Abban a megtiszteltetésben van részem, hogy tagja vagyok a hosszú lejáratú tervezés Közgazdasági Bizottságának, amely tanácsokat hivatott adni a munka általános közgazdasági kérdéseiben.

Sokezer oldalnyi anyag készült már el eddig. Egy részét folyóiratokban publikálták, más része sokszorosított formában szolgálja a közreműködők és a politikai döntéshozók tájékoztatását. Mindez a hatalmas anyag szolgált a jelen tanulmány egyik fő forrásául, kétféle értelemben is. (1) Egyrészt: sok gondolatot kifejezetten ezekből a dokumentumokból vettem át. Másrészt: a távlati tervezés anyagaiban

---

(1) Lehetetlen volna felsorolni mindazon munkáknak a szerzőit, akiknek eredményeiből okultam. Elsősorban azokat emelem ki,

tükröződnek a magyar közgazdászok vitái; egymástól eltérő vagy éppenséggel egymással ütköző nézetek. A viták nyomomonkövetése serkentőleg hatott rám saját álláspontom kialakításában. (2)

Az elmondottakból következik, hogy nem léphetnek fel mindenben az eredetiség igényével. Elégedett lennék, ha sikerülne egyet s mászt érzékeltetni abból, ami ma Budapesten, a távlati terv készítőinek körében "a levegőben van". De, ha a gondolati és a számszerű anyagban van is sok átvétel - a válogatás a sokféle/ esetleg egymásnak ellentmondó/ nézet, a milliányi adat közül szükségképpen önkényes és szubjektív; a tanulmányban kifejtett gondolatok rendszere egyéni. A távlati tervezés dokumentumainak fényénél olyan gondolataimat igyekeztem kifejteni és feldolgozni, továbbfejleszteni, amelyek már tizenöt éve foglalkoztatnak - azóta, hogy elkezdtem a tervezés és gazdaságpolitika tudományos vizsgálatát. Végül is tehát olyan nézeteket alakítottam ki, amelyekért magam vagyok felelős. Nem valamiféle "hivatalos magyar álláspontot" adok elő - annál is kevésbé, mert a tanulmány írásakor még nem is rendelkezünk érvényes döntéssel a tizenöt éves terv előirányzatairól. (3)

Még egy szempontból bizonyult tanulságosnak az elméleti közgazdász számára a távlati tervezés anyagainak tanulmányozása. Ki-

---

akiktől különösen sok gondolatot vagy adatot kölcsönöztem:

Ehrlich Éva, Jánossy Ferenc és Timár János /Országos Tervhivatal, illetve az Országos Tervhivatal Tervgazdasági Intézete/, Hoch Róbert, Kovács János és Rimler Judit /Magyar Tudományos Akadémia Közgazdaságtudományi Intézete/.

Köszönetet mondok az Országos Tervhivatal néhány vezetőjének, Drecin József és Hetényi István elnökhelyetteseknek, valamint Darvas Györgynek, a Távlati Tervek főosztálya vezetőjének, akik személyes beszélgetésekben hívták fel a figyelmet sok fontos összefüggésre.

A tanulmány néhány fő gondolatát előadtam az Országos Tervhivatal egyik szemináriumán. Az itt lezajlott vita is elősegítette gondolataim tisztázását.

A tanulmány első fogalmazványát számos kolléga elolvasta és értékes észrevételeket fűzött hozzá. Az eddig megemlítetteken kívül, akik valamennyien segítségemre voltak a fogalmazvány javításában, különösen Augustinovics Mária /Országos Tervhivatal/, Bauer Tamás, Cukor György, Friss István, Madarász Aladár, Martos Béla és Nagy Tamás /Magyar Tudományos Akadémia Közgazdaságtudományi Intézete/ megjegyzései voltak tanulságosak számomra.

(2) Néhány munka a magyar távlati tervezés problémáiról és módszereiről: Augustinovics M. [3] és [4], Cukor Gy. [12], Hetényi I. [22], [23] és [24].

(3) A tanulmány anyagának gyűjtését 1971 júliusában zártam le.

tűnt: mennyiben bizonyulnak valóban használhatónak, munkaképesnek a gyakorlati tervezés számára az elmélet vívmányai, s mennyiben mutatkozott az elmélet üresnek, talajtalanul a levegőben lebegőnek, vagy éppenséggel félrevezetőnek. Tanulmányom számos helyen megpróbálja szembesíteni a hosszú lejáratú tervezés és gazdaságpolitika valóságos problémáit, nehézségeit, kérdésfeltevéseit a különböző közgazdaságtani irányzatok és iskolák elméleteivel, s ha kell, polemizál is az utóbbiakkal.

1.2. Az alapvető dilemma

Ha pszichoanalízist végeznénk a távlati tervezők, s a gyakorlati tervezőkkel együttműködő elméleti közgazdászok körében, sajátos terv-skizofrénia tüneteit fedezhetnénk fel. Két lélek él és viaskodik bennünk.

Az első számú lélek: a "harmónia-lélek". Ez a lelkünk nyugtalan és ideges, a népgazdaságban mutatkozó aránytalanságok, egyensúlyzavarok miatt. Szeretné a harmónia gondolatát a távlati terv központi gondolatává tenni. Fő feladatunk az, hogy rendet rakjunk az országban; kiegyenesítsük a gazdasági előnyomulás arcvonalát; az előrerohant, az élenjáró teljesítmények színvonalára emeljük a viszonylag elmaradt tevékenységeket.

Diszharmonikus benyomást kelt az az ember, aki felsőtestén finom anyagból készült inget, szép nyakkendőt, elegáns zakót hord; hozzá kopottas, de azért elfogadható nadrágot, a lábán pedig lyukas a cipő talpa. Az "első számú lélek" azt szeretné, hogy öltözkünk minden darabja többé-kevésbé azonos szinten legyen: talán legyen egy árnyalattal kevésbé finom, szerényebb ingünk és zakónk, de legyen hibátlan a cipőnk is.

A kettes számú lélek: az "ütem-lélek". Ez a lelkünk a növekedés gyors és még gyorsabb üteméért lelkesedik mindenek felett.

A növekedési ütem (4) - korunk egyik fétise. Jól ismert e fétis Moszkvában és Washingtonban, Tokióban és Pekingben - miért éppen Budapesten lenne ismeretlen?

A növekedés üteme, kisebb-nagyobb ingadozásoktól eltekintve, állandó volt az elmúlt két évtizedben: az 1950-69. időszak átlagában 5.7%. (5) Igazán nem rossz teljesítmény - de sok országban ennél

---

(4) Amennyiben itt és a következőkben "növekedési ütemről" lesz szó, általánosságban, külön jelző hangsúlyozott kitétele nélkül, úgy ezen a népgazdaság valamely aggregált output-indexének /a GNP-nek, a GDP-nek vagy a nemzeti jövedelemnek/ a növekedési ütemét értem. Ez tehát egy termelési mutatószámra vonatkozik, nem pedig valamelyik fogyasztási mutatószámra, vagy a nemzeti vagyon állományának növekedési ütemére.

(5) Lásd a Központi Statisztikai Hivatal [72] kiadványát, 68. old.

gyorsabb a növekedés. A szocialista országok közül pl. magasabb az ütem Romániában vagy Lengyelországban; a tőkésországok közül pedig nemcsak Japánban, de újabban Spanyolországban, vagy Görögországban is. Az "ütem-lélekből" versenyszellem lakozik, s az tiltakozik az ellen, hogy lassabban növekedjünk, mint más országok. Azt követeli: a növekedési ütem gyorsítása legyen a távlati terv fő célja.

Kétféle követelményről beszéltünk. Vajon egymásnak ellentmond-e a harmónia és az ütemgyorsítás követelménye? Sok közgazdász azt feleli erre: nem! Éppen ellenkezőleg. A gyors növekedés nélkülözhetetlen feltétele a diszharmóniák, az aránytalanságok kiküszöbölésének. A nemzeti jövedelem gyorsabb emelkedése teremti elő azokat a forrásokat, amelyekből az elmaradottabb ágazatok, tevékenységek fejlődését elősegíthetjük.

A magam részéről nem tudok ezzel a gondolatmenettel egyetérteni. Meggyőződésem, hogy igenis két, egymásnak bizonyos fokig ellentmondó követelményről van szó. E konfliktus lesz tanulmányom fő tárgya. A kérdés tisztázásához a következő kérdéseket kell megválaszolnunk:

- A harmónia kritériumai és követelményei.
- A magyar növekedés speciális vonásai; a gazdaságunkban mutatkozó diszharmónia és aránytalanság.
- A harmónia, a diszharmónia és a növekedési ütem összefüggése. A diszharmonikus pályáról a harmonikus pályára való átmenet feltételei és következményei.
- A tervezés és a piac szerepe a harmónia megteremtésében és fenntartásában.

2. A HARMONIKUS NÖVEKEDÉS FOGALMA – ELSŐ MEGKÖZELÍTÉSBEN

Sokszor használok tanulmányomban a "harmónia" kifejezést – anélkül, hogy képes lennék megadni a fogalom kielégítő definícióját. Ehhez további kutatásokra lesz majd szükség. Ismereteim mai fokán kénytelen vagyok a fogalom érzékeltetésére szorítkozni; több lépésben írom körül, mit is értek harmónián.

A harmónia a gazdasági növekedés egy lehetséges /de nem minden gazdasági növekedésben szükségképpen érvényesülő/ tulajdonsága. Olyan dinamikus összefüggés a növekedés különböző részfolyamatai között, amely kielégít meghatározott harmónia-követelményeket. Magukról a követelményekről később, a 3. fejezetben lesz szó. Ezt megelőzőleg azonban kissé általánosabb formában igyekszem megközeleltetni a harmónia fogalmának tisztázását.

2.1. A harmónia-követelményeket kialakító tényezők

Mindenekelőtt vizsgáljuk meg, hogy milyen tényezők alakítják ki a /3. fejezetben részletes ismertetésre kerülő/ harmónia-követelményeket. Négy tényezőt emelünk ki.

1. Az emberi szükségletek sokoldalúak. Igaz, lehetnek nagy egyéni különbségek. Az egyik ember fél életén át szűkölködik, csak-hogy egyszer egy igazi nagy utazást tehessen, a másik viszont az asztal örömeinek rendeli alá minden egyéb kiadását. De még e végletes szenvedélyek rabjainál is jelentkezik a szükségletek sokoldalúsága: mindegyiknek laknia kell valahol; ruházkodnia kell, közlekednie és így tovább. S persze nem is csak a különböző szükséglet-csoportok – biológiailag, s még inkább társadalmilag meghatározott – alsó küszöbértékeiről van szó. Sztochasztikus tömegjelenségként megfigyelhető, /s ez Gossen óta nem ismeretlen a közgazdászok számára/, hogy az emberek – társadalmi hatások alapján, a környezetüknek, anyagi és kulturális körülményeiknek megfelelő színvonalon – szükségleteik arányos kielégítésére törekcszenek. Ha magasabb életszínvonalat érnek el, akkor jobb minőségű táplálékot, magasabb lakáskultúrát, kényelmesebb közlekedést igényelnek egyszerre. Itt az emberi természet, a szükséglet-alakulás általános törvényszerűségével van dolgunk, amelynek konkrét megjelenési formái és számszerű arányai a mindenkori társadalmi körülményektől fügcsnek.

A harmónia-követelményekben elsősorban az emberi szükségletek közti arányosság törvényszerűségei fejeződnek ki.

2. A harmónia-követelményeket kialakító második tényező műszaki jellegű, s természettudományi törvényszerűségeken, valamint mérnöki tapasztalatokon alapul. A termelés inputjai és outputjai közti

ismert technológiai összefüggésekre gondolok. Ezeken a technológiai összefüggéseken nyugszanak a műszakilag meghatározott komplementaritási jelenségek: pl. az autóállománynak, az úthálózatnak és a benzinkutak hálózatának meghatározott arányokban együtt kell növekednie, mert valamennyi nélkülözhetetlen inputja a motorizált közlekedésnek.

3. A harmónia-követelményeket kialakító további tényező: a gazdasági vezetők és mérnökök törekvése racionalitásra, az erőforrások hatékony, gazdaságos kihasználására.

4. Végül, de nem utolsósorban: a harmónia-követelmények kialakításában közrejátszanak általános politikai-morális megfontolások is. A magyar tervezés szókincse többnyire "állami preferenciának" nevezi e tényezőt. A társadalom irányításáért felelős politikai szervek nem nézik közömbösen, hogyan alakul a szükségletek struktúrája, hanem beavatkoznak annak formálódásába. Magyarországon pl. anyagi támogatásban részesül a kultúra terjedése érdekében, a könyvkiadás, a mozi, a színház, a zenei élet. Számos ingyenes vagy nagyon kedvezményes szolgáltatás segíti elő, hogy aránylag több társadalmi erőforrás szolgálja a gyerekek nevelését és oktatását, mint amennyit esetleg az egyes, egymástól elszigetelt egyének külön-külön önként erre szánának.

A felsorolt négy tényező csupán elvont síkon határolható el szigorúan egymástól. Az első és a második - Marx kifejezésével - "természetes" /naturwüchsig/ módon jut érvényre, míg a harmadik és negyedik tényezőben normatív meggondolásokon alapuló, tudatos törekvések fejeződnek ki. A valóságban azonban e tényezők összekapcsolódva, egymást kölcsönösen áthatva jelentkeznek. A statisztikailag megfigyelhető input-output relációkat vak technikai törvényszerűségek és hatékonyságra-racionalitásra törekvő döntések együttesen alakították ki. A fogyasztói kereslet struktúráját egyszerre befolyásolják általános pszichológiai, s speciális társadalmi-gazdasági tényezők, valamint állami gazdaságpolitikai intézkedések.

Már az eddig elmondottakból is adódik néhány általános következtetés, a "harmónia" fogalmának megértéséhez:

A "harmónia" nem tisztán objektív, értékítéletmentes kategória. Számszerűsítésekor támaszkodhatunk ugyan empirikus megfigyelésre /s erről még szó lesz a továbbiakban/, de szükségképpen összefonódik normatív követelményekkel. Bármennyire is kívánatos lenne az objektív "kell" és a szubjektív "jó lenne, ha..." szigorú logikai szétválasztása - ez megoldhatatlannak tűnik, amikor egy ország gazdasági növekedésének harmóniájáról vagy diszharmóniájáról beszélünk.

A másik általános következtetés, amely a négy tényező áttekintéséből adódott: nincsenek egyszer s mindenkorra s minden országra érvényes harmonikus arányok. Egyrészt: a konkrét követelmények eltérhetnek országonként, a különböző országok természeti és társadalmi adottságainak megfelelően. Másrészt: a követelmények változnak az időben, kétféle értelemben is.

Egy-egy ország, történelme során, végigfut a gazdasági fejlődés egy pályáján. Mármost mások a harmónia-követelmények az elmara-

dottságából éppen hogy kievíckélni kezdő országban, mint ott, ahol már a gazdagság magas fokára jutottak el.

Ezen túlmenően: a harmónia-követelmények változnak a történelmi-naptári idő szerint is. Egy közepesen fejlett /mondjuk 1000 dollár GDP/fő színvonalon álló/ országtól más struktúrát követelhetünk a harmónia nevében 1920-ban, mint fél évszázaddal később, napjainkban.

A harmónia tehát dinamikus követelmény. Összeférhetetlen a különböző szektorok, különböző gazdasági tevékenységek közti megmerevedett arányokkal, s ehelyett az időben meghatározott szabályosságok szerint eltolódó arányokat követel meg.

2.2. A követelmények konkrét megfogalmazásának belső támpontjai

A harmónia követelményei nehezen "foghatók meg", de azért találunk támpontokat, amikor a követelmények konkrét megfogalmazásán, majd számszerűsítésén munkálkodunk. A támpontokat két fő csoportba sorolhatjuk: belső /hazai/ és külső /nemzetközi/ jelzések, információk, adatok.

Az egyik legfontosabb belső információforrás az árrendszer. Hatalmas elméleti irodalom tárgyalja, hogyan igazodhat az erőforrások elosztása a fogyasztói preferenciákhoz egy ideális árrendszer jelzései alapján. Meg kell vallanom, hogy sok kételyt érzek ennek az irodalomnak - az általános egyensúlyelméletnek és a vele összefonódó neoklasszikus árelméletnek - mind tudományos módszertanával, mind pedig megállapításaival, tételeivel szemben. Ezt azonban egy másik munkámban fejtettem ki (6), s itt nem szeretnék a kérdés szövevényébe belebonyolódni. Ehelyett megmaradnék gyakorlatiasabb síkon: a magyar helyzet körvonalazásánál.

A harmonikus szükségleti arányok megsértéséről /legyenek azok akár fogyasztói, akár termelői igények/ jelzéseket kaphatunk az árarányok eltolódásai révén. A tartós egyensúlyzavarok hatása az árakra különösen ott érzékelhető, ahol kötetlenek, vagy aránylag lazábban szabályozottak az árak. Ha semmi egyéb nem jelezne, hogy az építőipar termelése elmaradt a többi ágazat építési igénye mögött, azon is észrevehetnénk, hogy a legutóbbi években az építőipari árak az általános árszínvonal emelkedésénél jóval nagyobb mértékben nőttek.

Az aránytalanságokat jelezheti a készletek leapadása vagy felduzzadása; a vevők "sorbanállása" az eladók előtt, a kielégítetlen rendelésállomány felgyülemlése.

S végül: aránytalanságokról, diszharmóniákról tudomást szerezhethetünk úgy is, hogy meghalljuk a közvetlen tiltakozásokat: a háziasszony "morgását", ha nem kap valamit, a városi lakos panaszát a nyári vízhiány miatt, az autós mérgeződését az utak elhanyagoltsága miatt és így tovább. S ezek tulajdonképpen a tiltakozás enyhe formái; rosszabb

---

(6) Ez az egyik fő témája Anti-Equilibrium c. [42], [43] könyvemnek, amely 1971-ben jelent meg.

esetben sokkal élesebb formákban - sztrájkban vagy tüntetésben - fejeződik ki az elégedetlenség.

Valamennyi felsorolt jelzés - árarányok eltolódása, készletváltozás, "morgás" vagy egyéb tiltakozás - közös jellegzetessége, hogy utólagos, s jelentős részben negatív jellegű. Akkor közöl információt, amikor a közvetlenül érdekelték észlelik a diszharmoniót. Ez is igen fontos, s a jó gazdaságpolitika nem engedi el a füle mellett a szelíd figyelmeztetést, mielőtt még súlyosabb súrlódásokra kerülne sor. Érdeemes azonban az utólagos jelzéseket kiegészíteni előzetesekkel, a negatív jelzéseket pozitívekkel. Ezek fő forrása a nemzetközi tapasztalat.

2.3. Külső támpontok: a nemzetközi főáramlatok

Minden ország fejlődésében van valami egyedi, specifikus, történelmileg reprodukálhatatlan. Bizonyos, hogy Magyarország nem ismétli meg - mondjuk az 1200 dollár/fő szintre érve - sem Csehszlovákia, sem Hollandia 1200 dollár/fő szinten elért állapotát. De azért vannak részleges összefüggések, amelyek határozott nemzetközi szabályosságot mutatnak.

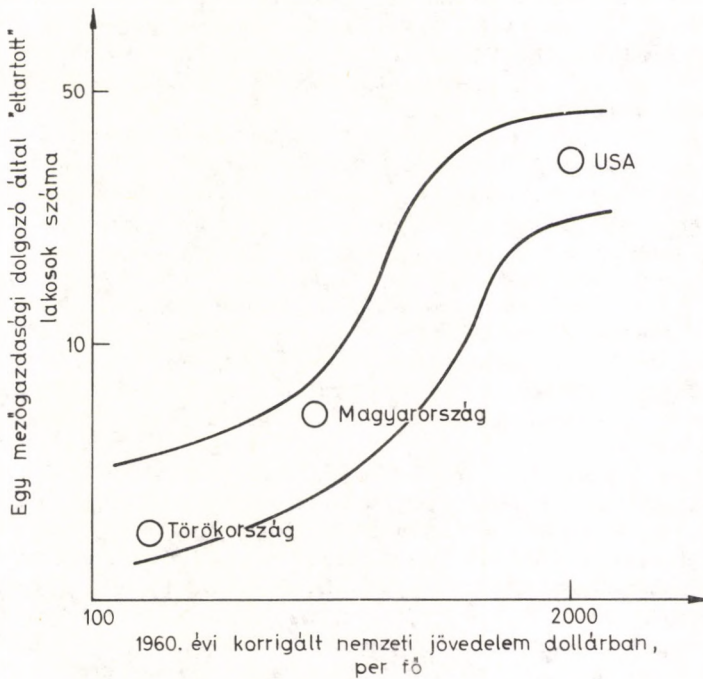
Lássunk egy egyszerű példát. Az 1. ábrán a vízszintes tengelyre a gazdasági fejlettség egy általános mutatószámát mértük fel; mértékegysége ún. "korrigált nemzeti jövedelem, dollárban, per fő". (7) A függőleges tengelyen egy hányados szerepel: a lakosság összes száma, osztva a mezőgazdaságban foglalkoztatottak számával /korrigálva az export-import egyenleg figyelembevételével/. Az ábra összeállítója

---

(7) Az ábra forrása Ehrlich Éva [17], [18] tanulmánya. Tanulmányomban a későbbiekben is többször hivatkozom Jánossy Ferenc, Ehrlich Éva és Bekker Zsuzsa nemzetközi összehasonlítási vizsgálataira. E kutatások módszertani alapjait Jánossy dolgozta ki. Részletes leírásuktól eltekintek; az olvasó megtalálhatja Jánossy [31] művében, valamint Ehrlich É. [15], [16], [19] cikkeiben. Csupán egyetlen magyarázó megjegyzést teszek. Az 1. ábrán /s a tanulmányomban átvett néhány hasonló ábrán/ a vízszintes tengelyen nem a szokványos gazdaságstatisztikából átvett nemzeti jövedelem adata szerepel. A Jánossy-módszer nagyszámú naturális mutatószám /pl. telefonok állománya, autóállomány, papírfogyasztás, energiaszükséglet/ konstellációjából és hasonló mutatók nemzetközi keresztmetszeti és idősoros vizsgálataiból következtet a gazdasági fejlettség színvonalára. A vízszintes tengelyen szereplő "korrigált nemzeti jövedelem dollárban" az íly módon számított "általános gazdasági fejlettség" mérőszáma.

21 ország adataihoz egy regressziós görbét illesztett; pontosabban egy sávot, amelynek határoló görbéi a regressziós görbével párhuzamosan futnak, felette és alatta. E sávon belül helyezkedik el jóformán vala-

1. ábra

A mezőgazdasági dolgozók által "eltartott" lakosok száma a gazdasági fejlettség függvényében

mennyi ország megfelelő adata. Megfigyelhető, hogy a gazdaság általános fejlettségi szintjének függvényében nő a mezőgazdasági dolgozók által "eltartott" - élelemmel és más mezőgazdasági termékkel ellátott lakosok száma. A fejlődés először lassú, aztán gyorsul, majd ismét lassul. Az ábrán a sáv eleje táján látható az elmaradott Törökország helye, a vége felé pedig az USA-é. Mint az ábrából is leolvasható, a közepesen fejlett Magyarország e mutatószám szempontjából benne van a nemzetközi fejlődés fő áramlatában.

A továbbiakban ismételtelen ezt a kifejezést használjuk majd, az 1. ábrán szemléltetett szabályossághoz hasonló összefüggések megne-

vezésére: a világméretű gazdasági fejlődés történelmi főáramlatai, vagy röviden: a főáramlatok.

Vannak összefüggések, gazdasági mutatószámok, amelyekkel kapcsolatban nem figyelhetők meg ilyesféle főáramlatok; a nemzetközi keresztmetszeti és idősoros adatok annyira szórnak, hogy nem olvashatunk le markáns szabályosságot. Sok esetben azonban szemmel látható - s a tervező munkában jól használható - nemzetközi történelmi szabályosságot fedezhetünk fel.

A "főáramlat" fogalmával kapcsolatban fel kell hívnom a figyelmet néhány megszorításra.

1. A főáramlat valamilyen parciális összefüggést jelez: egyes gazdasági folyamatok dinamikusan összefüggnek egymással, vagy a fejlettség általános színvonalával. Nem gondolom, hogy a világ valamennyi országa azonos úton halad - de az bizonyos, és a számítások sorozatával tanúsítható, hogy jónéhány fontos részleges összefüggésnek van jellegzetes, sok országra érvényes, dinamikus szabályossága.

2. A főáramlat sztochasztikus szabályosságot fejez ki. Az 1. ábrán bemutatott szabályosság nem egyformán érvényesül a különböző országokban; a mezőgazdaság relatív súlya nyilvánvalóan összefügg nemcsak a gazdasági fejlettség általános színvonalával, hanem az ország természeti adottságaival, kül- és belpolitikai történelmével és így tovább.

Nem szögezünk le a jelen tanulmányban szigorúan meghatározott statisztikai követelményeket a főáramlatot grafikusán illusztráló sáv szélességére vonatkozóan. Nem írjuk elő pl. azt: milyen biztonsági szintű konfidencia-intervallummal képezzük a főáramlatot. Nehéz is lenne erre általános szabályt megadni, mert ez mindig a szóban forgó mutatószámok, összefüggések természetétől és a tervezésben elfoglalt helyétől függ. Egyes esetekben aránylag széles sáv is még hasznos támpontot adhat a tervezőnek; más esetekben viszont sokkal szűkebb sávra lenne szükség - s ha az adatokhoz nem illeszthető jól a szűk sáv, akkor inkább le kell mondanunk a felhasználásáról.

Nem kötelezném el magamat a főáramlat számszerű meghatározását szolgáló egyik vagy másik metodikához sem. (8) A bonyolult módszertani problémák tisztázása a nemzetközi összehasonlítás specia-

---

(8) Csupán néhány példát említek, a már idézett Jánossy-módszeren kívül. Chenery [10] és nyomában az Egyesült Nemzetek egy kutatócsoportja [69] a hagyományos többszörös regressziószámítás segítségével igyekezett kimutatni az ipari struktúrák eltolódásának dinamikus szabályosságait. Ezzel rokon vizsgálatokat folytatott Magyarországon az MTA Ipargazdasági Kutatócsoportja. /Lásd Román Z. [62] cikkét és a [67] Közleményt./ I. Adelman és C. T. Morris faktoranalízis segítségével végzett nemzetközi összehasonlítást. /Lásd [1], [2]./

listáira vár; önmagamat nem sorolom közéjük. További fejtegetéseimhez elegendő azt feltételeznem: egy-egy főáramlat szabályosságait valamilyen módon tisztázták.

3. Van olyan főáramlat, amelynek lefutása - úgy tűnik - független a történelmi idő haladásától; mások viszont módosulnak. Előbbire példa a fehérjefogyasztás, amely függ ugyan a gazdasági fejlettségtől - de adott fejlettség mellett azonos volt 1920-ban és 1970-ben. Utóbbira példa azoknak a görbéknek az eltolódása, amelyek a tartós fogyasztási iparcikkek fogyasztása és a gazdaság általános fejlettségi szintje közti összefüggést írják le. A konkrét jelenségre a személyes fogyasztásról szólván, később még visszatérünk. Itt most csak egy általánosabb érvényű tény illusztrációjaként említettük meg: a nemzetközi főáramlatok egy része nem folyik örökké ugyanabban a régi mederben, hanem lassan, de hosszú időszakot megfigyelve, jól érzékelhetően új medret váj ki magának.

4. Aránylag kevés az olyan főáramlat, amely kivétel nélkül minden országra érvényes lenne. Többnyire az országok valamilyen nagyobb csoportjában ható tendenciával van dolgunk. Különböző ismérvek /külön-külön, vagy esetleg együttesen/ határolják körül az érvényesség körét: hasonló politikai-társadalmi viszonyok, hasonló történelmi múlt, hasonló kultúra, hasonló földrajzi adottságok stb.

2.4. Körültekintő felhasználás

A fenti megszorítások is jelzik: nagyon óvatosan, körültekintően kell felhasználnunk a nemzetközi "főáramlatok" tanulmányozását a tervezésben.

A tanulmány két fogalmat vezetett be: a "harmónia" és a "nemzetközi főáramlatok" fogalmát. A kettő nem esik egybe. A leggazdagabb országok fiatalságának körében tömegesen terjed a hasis, a marihuana, az LSD. Ez is egy "főáramlat" - de ugyan ki nevezné harmonikus jelenségnek? Vagy egy másik példa. Ha a városi közlekedés főáramlata közlekedési dugóba ütközik - miért kellene nekünk is odáig sodródnunk ezzel az áramlattal, míg nálunk is bekövetkezik a nagyvárosok közlekedési csődje?

A harmonikus fejlődés megtervezésének nincsenek biztos, csálhatatlan támpontjai. Sajnos, sem a 2.2. szakaszban körvonalazott belső információkból, sem a 2.3. szakaszban leírt nemzetközi főáramlatokból nem vonhatunk le egyértelmű következtetéseket. Sokféle - önmagában bizonytalan - információt kell párhuzamosan felhasználni, s konfrontálni egymással - s a tervezők, gazdasági döntéshozók józan eszével, politikai-morális meggyőződésével.

A tervező - valamely összefüggés megtervezésekor - kiindulhat a nemzetközi főáramlatok tanulmányozásából. Vajon a magyar fejlődés - a vizsgált összefüggés szempontjából - benne haladt-e ebben az

áramlatban? Ha nem, milyen beruházások és másféle intézkedések biztosíthatnák, hogy fejlődésünk belekerüljön a főáramlatba?

De, ha ez volt is az első gondolat, kövesse mindjárt a második: (9) helyes-e egyáltalán a főáramlattal együtt sodródni? Nem szól-e valamilyen nyomós érv az ellen, hogy rajta kívül haladjunk? S ha igen - rendelkezünk-e olyan eszközökkel, amelyek ezt megvalósítanák, vagy elkerülhetetlen a nemzetközi szabályosság érvényesülése? Ha szükséges és lehetséges, térjünk el bátran a nemzetközi főáramlattól - de sohase tegyük ezt nyomós ok nélkül.

Az utolsó félmondatot is nyomatékosan hangsúlyoznom kell. Ne mossuk el a "harmónia" fogalmát, s ne azonosítsuk egyszerűen a tervezők, gazdaságpolitikusok mindenkor elhatározásaival. Az eddig elmondottak szellemével ellentétes lenne valami ilyesféle értelmezés: "Harmonikus mindaz, amit a terv helyesnek tart..." A kábítószerek elterjedésének megakadályozása - ez olyan eltérés egy nemzetközi főáramlattól, amely harmonikusabbá teszi a növekedést. De, ha az ország jóval kevesebbet fordít lakásépítésre, mint amennyi a lakásépítés főáramlatai szerint, hasonló fejlettség mellett, szokásos, az diszharmónia. Nem állítjuk /és erre majd később még részletesebben visszatérünk/, hogy minden országban, minden körülmények között, minden időszakban harmonikus pályán kell haladnia. Van, amikor történelmileg jogosult a diszharmonikus növekedés. De ettől válasszuk el a minősítést - s ne nevezzük semmiképpen se harmóniának a diszharmóniát.

---

(9) A sorrendnek nincsen különösebb jelentősége. Kiindulhatunk belső információkból és normatív követelményekből is, majd - második lépésként - ezt összevetjük nemzetközi tapasztalatokkal. A lényeges a belső, a külső információk és a normatív követelmények szembesítése, ütközéseik felelősségteljes átgondolása.

3. A HARMONIKUS NÖVEKEDÉS KÖVETELMÉNYEI

A továbbiakban felsorolom a harmonikus növekedés tizenkét követelményét. Mielőtt azonban az ismertetéshez hozzákezdenék, néhány megjegyzést kell előrebocsátanom a követelmények tartalmáról és megfogalmazásuk módjáról.

3.1. Előzetes megjegyzések

1. Tanulmányomban alapjában véve a reálfolyamatok, anyagi-fizikai tevékenységek /termelés, forgalom, fogyasztás/, valamint a hozzájuk szorosan kapcsolódó szellemi, intellektuális folyamatok harmóniáját vizsgálom. A marxi politikai gazdaságtan szóhasználatával: tárgyam a termelőerők harmóniája, s nem elemzem sem a termelési viszonyokat, sem azok kapcsolatát a termelőerőkkel. Amint arra már az 1. fejezetben is utaltam, nem foglalkozom azzal, hogyan függ össze a gazdasági növekedés a politikai hatalmi és tulajdonviszonyokkal, a kormány és a lakosság kapcsolatával, a társadalom osztály-szerkezetével és így tovább. Sőt, még az ennél szűkebben vett gazdasági institutionális formák - a mai magyar közgazdasági nyelv kifejezésével: a gazdasági mechanizmusok, a szabályozási rendszerek - is a vizsgálat körén kívül maradnak. (10)

Nem mintha azt gondolnám, hogy mindez elhanyagolható. Ellenkezőleg, éppen mert alapvetően fontosnak tartom, óvakodni szeretnék felszínes és dilettáns tárgyalásuktól. Így is inkább azt érzem tanulmányom gyengéjének, hogy túl sokat markol - s nem azt, hogy túlságosan sok problémát rekesztett ki a vizsgálatból.

A leszűkítés lehetővé teszi, hogy olyan követelményeket soroljak fel, amelyek felmerülnek mind a szocialista, mind a fejlett kapitalista, mind pedig a fejlődő országok tervezői előtt. Az olyasféle igények, hogy a termeléssel együtt harmonikusan fejlődnie kell az oktatásnak és a kutatásnak, joggal támaszthatók akár Amszterdamban, akár Budapesten, de Nairoiban vagy Delhiben is. Tanulmányom születésének körülményei is indokolják ezt az elhatárolást: amikor egy magyar tervező a

---

(10) Sok a határeset. Hol végződnek az anyagi folyamatokhoz közvetlenül kapcsolódó nem-anyagi folyamatok, amelyekkel eszerint foglalkoznom kell, s hol van már az a szféra, amelyet - az elmondott szempontok alapján - már nem kell vizsgálnom? A válasz több esetben elkerülhetetlenül önkényes lesz.

holland közgazdászok körében beszél, indokolt az általánosan érvényesíthető normatív követelményeket a figyelem előterébe állítania.

Más kérdés, hogy a követelmények konkrét megfogalmazása nem lesz "apolitikus", hanem azokat a szerző szocialista politikai-morális meggyőződése formálta ki.

2. Nem törekedtem teljességre. Könnyen lehet, hogy más nem 12, hanem 15 vagy 20 követelményt látna indokoltnak.

Ha a magyarénál lényegesen kevésbé fejlett gazdaságokkal foglalkoznánk, akkor feltehetően másképp állna össze a legfontosabb 10-15 követelmény jegyzéke. Én azonban igyekeztem a Magyarországhoz hasonló közepesen fejlett - és a nálánál fejlettebb, gazdaságilag élénk - országokat szem előtt tartani. Azokat a követelményeket emeltem ki, amelyek kétféleképpen lehetnek jellemzőek az országoknak ezekre a csoportjaira: vagy különösen figyelemre méltóak az eredmények, vagy különösen elszomorítóak a hiányok és a balsikerek a teljesítésükben.

3. A követelményeket többnyire csak kvalitatív formában tudom megadni. Ez jelzi a gondolatok kidolgozatlanságát; későbbi kutatásoknak kell elvezetniük minél több követelmény kvantitatív megfogalmazásához is.

A kvantitatív megfogalmazást megnehezíti, hogy egy-egy harmónia-követelmény rendszerint nem egyértelmű; még a rész-összefüggésekben is széles harmonikus sávokban mozoghatunk. Nem egyetlen lehetséges harmonikus pálya áll nyitva az ország előtt, hanem a harmonikus pályák egész halmaza. Ráadásul tudományunk mai állapotában még ahhoz sincsenek meg az eszközeink, hogy a harmonikus halmaz határait pontosan kijelöljük. Inkább csak szelekcióra vagyunk képesek; megállapíthatjuk egy-egy pályáról vagy a pályák egy-egy halmazáról, hogy az biztosan diszharmonikus. Más szóval: kijelölhetjük azt a halmazt, amely nem tartalmaz biztosan diszharmonikus pályát. Ez utóbbi halmaz megismeréséhez nyújt segítséget a tizenkét harmónia-követelmény áttekintése, még akkor is, ha csak kvalitatív formában történik. S bármily szerény ismeret ez, mégsem triviális, hiszen - amint az a tanulmány későbbi részéből kiviláglik majd - a valóságos gazdasági növekedés mind Magyarországon, mind sok más országban hosszú időn át diszharmonikus pályán haladt.

4. A harmónia, amint az a követelmények ismertetéséből is kiténik majd, nem statikus álmosító nyugalmat jelent, hanem mozgást, állandó változást. Valamennyi követelmény dinamikus jellegű. Dinamikus voltuk többféle formában ölthet testet. Pl. valamely gazdasági folyamat növekedési üteméhez alsó határt szabunk. Egy másik forma: összefüggés meghatározása két részfolyamat dinamikája között. /Pl. az autóállomány és az úthálózat fejlődésének kapcsolata./ Vagy ismét egy másik, különlegesen fontos forma: összefüggés valamely részfolyamat /mondjuk a telefonhálózat/ és a gazdaság általános fejlettségi szintje között.

Azokat a követelményeket is dinamikusan kell értelmeznünk, amelyeknél ezt - a megfogalmazás mai kidolgozatlanabb, kvalitatív formája miatt - nem tudjuk explicit formában hangsúlyozni.

3.2. Tizenkét követelmény

A követelményeket igyekszem röviden, távirati stílusban megfogalmazni; csupán néhányhoz fűzök majd részletesebb kommentárokat.

1.) követelmény: A fogyasztás emelése (11)

Az 1.) követelményről szólva az ország lakosságának átlagos fogyasztását, az egy főre jutó összes fogyasztást tárgyaljuk. Később, más követelmények kapcsán vizsgáljuk majd a fogyasztás anyagi szerkezetét és a jövedelemeloszlást.

Az 1.) követelmény rész-követelményekre bontható:

1.1. A fogyasztás emelkedése legyen rendszeres, egyenletes; ne kerüljön sor visszaesésre, de még hosszabb megtorpanásra sem.

1.2. A fogyasztás emelkedése legyen érezhető, "megfogható" a lakosság minden számottevő rétege számára. Nemigen lehet tehát kevesebb egyik réteg, csoport számára sem mondjuk évi 1-2%-nál.

1.3. Elkerülhetetlenek a jövedelemeloszlás relatív változásai. Ha tehát érvényesíteni akarjuk az előbb említett elvet /mindenkinek legalább 1-2%/, akkor az egy lakosra eső átlagos fogyasztásnak ennél gyorsabban kell nőnie. Valahol évi 2-3%-os országos átlag körül van az az alsó határ, amely garantálja: még a jövedelem átrétegződések során viszonylag elmaradó csoportoknak is érezhetően nő a fogyasztásuk.

Becslésünket megerősítik a nemzetközi adatok. Azokban az országokban, amelyekben ma a legmagasabb a jólét, évszázados átlagban 2-3%-os ütemmel nőtt az egy lakosra eső fogyasztás.

2.) követelmény: A fogyasztói igények arányos kielégítése

Miután az 1.) követelményben az összes fogyasztás volumenének növeléséről szoltunk, most áttérünk a fogyasztás összetételére, belső arányaira.

Kiindulópontunk: a komplementaritás jelensége, széles értelemben használva e kifejezést. Az emberi szükségletek sokfélék, s az emberi természet lehetőleg többé-kevésbé egyenletes kielégítésüket igényli. Erről már szó volt az 1.1. szakaszban, a harmónia fogalmának általános tisztázásakor; itt most csak emlékeztetünk a gondolatra.

A fogyasztói igények változását többféle tényező függvényében vizsgálhatjuk:

A jövedelem. Ez jól ismert, s általában kellőképpen tisztázott összefüggés a fogyasztói magatartás elméletében. Sok érdekes vizsgálatot végeztek már el az alapvető Engel-görbék kvalitatív tulajdonságainak és számszerű paramétereinek meghatározására. Jól ismert

---

(11) Az 1.) - 6.) követelmények megfogalmazásához sok gondolatot merítettem a távlati tervezés Munkaerő és Életszínvonal Bizottságának anyagaiból. Lásd a Bizottság [68] jelentését, Huszár-Hoch-Kovács-Timár [30] cikkét, valamint a [29] közleményt.

pl. az a jelenség, hogy a jövedelem emelkedésével relatíve csökken az élelmezési kiadások, s relatíve nő a tartós javakra fordított kiadások részaránya stb.

A társadalmi körülmények. A fogyasztói igények eltolódnak olyan mélyreható társadalmi változások hatására, mint pl. az urbanizáció, a falusi lakosság átköltözése a városokba; vagy a korábban háztartásokban tevékenykedő nők munkavállalása; vagy a munkaidő csökkenése és ezzel együtt a szabad idő növekedése stb. Noha szórványosan végeztek ezekkel a társadalmi folyamatokkal kapcsolatos vizsgálatokat, a keresletre gyakorolt hatásokról jóval kevesebbet tudunk, mint a jövedelmek változásának befolyásáról.

Technikai haladás. Az Engel-görbék, a keresleti függvények eltolódnak az időben, főként a technikai fejlődés hatására. A 2. ábrán (12) bemutatjuk az autóállományt, az általános gazdasági fejlettség, s vele együtt az egy főre eső jövedelem függvényében. Az ábra összeállítója két regressziós görbét határozott meg; az egyiket /szaggatott vonal/ a nemzetközi minta 1937. évi keresztmetszeti adataihoz, a másikat /folytonos vonal/ az 1960. évi adatokhoz illesztette. A görbe felfelé tolódott el. Ma bármelyik ország több autót igényel, mint az az ország, amely egy negyedszázaddal ezelőtt volt vele azonos fejlettségi színvonalon.

Ez az egyszerű példa is jelzi, hogy az embereknek nincsen egyszer s mindenkorra érvényes preferenciarendezésük: szükségleteik arányai változnak sokféle tényező s főként a technikai fejlődés hatására.

Inercia. Az 1., 2. és 3. tényező változtatja, néha valósággal forradalmasítja a szükségletek szerkezetét. Ezzel szemben áll egy másik tényező: a tehetetlenség, a megszokás, a konzervativizmus.

Relatív árak. Csupán ötödik helyen említjük, magyarázó tényezőként, a relatív árakat. Nem mintha tagadnánk fontos szerepüket. Így pl. gyorsíthatják vagy lassíthatják a régi, elavult termékek és szolgáltatások kiszorulását és az újak elterjedését. Befolyásolják a kiadások marginális eltolódásait. Végeredményben azonban nem érintik a fogyasztói szükségletek fő arányait, amelyeket az emberi igények közti alapvető komplementaritási összefüggések határoznak meg. Lehet, hogy a ruházat és az élelmezés relatív árárányainak kisebb-nagyobb változásai ahhoz vezetnek, hogy az élelmezési kiadás 1985-ben 25 százalék helyett 27 vagy 23 százalék lesz. De nem lesz semmiképpen sem 10, sem 40 százalék. Az emberek esetleg kicsivel többet vagy kicsivel kevesebbet esznek. De nem pótolják sem vajjal a kalapot, sem öltönnyel a húst.

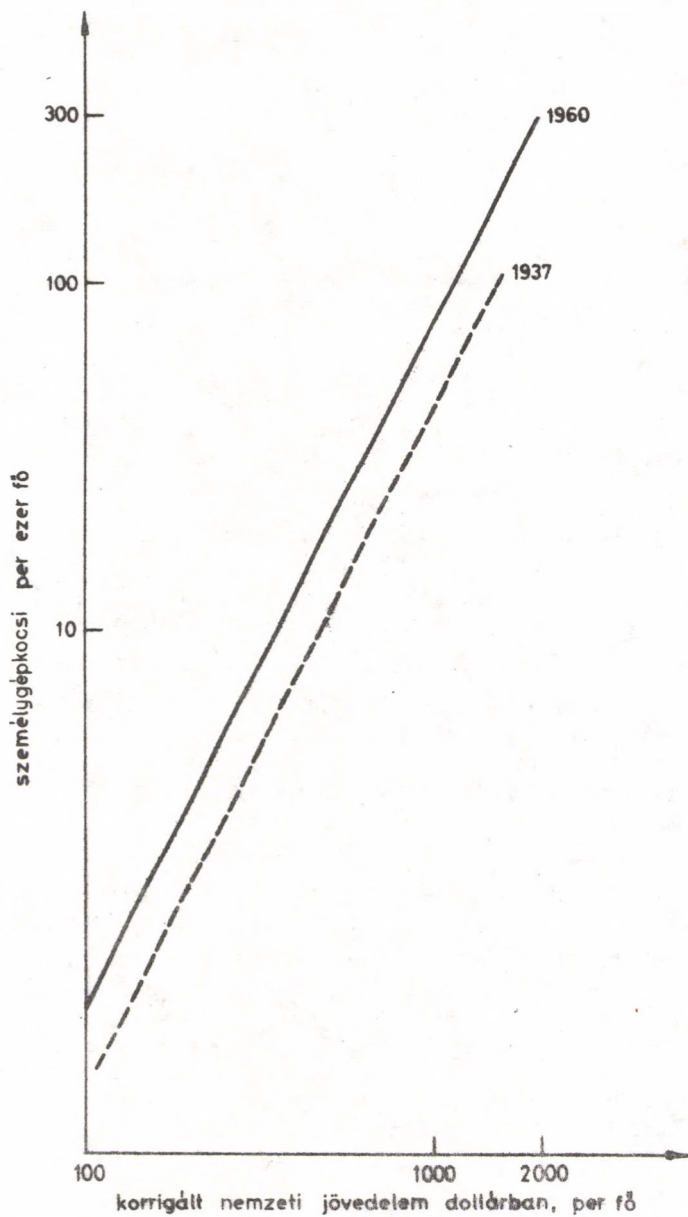
Ezen a helyen szeretnék néhány észrevételt tenni a fogyasztási elméletéről. Ennek kapcsán az 1. táblázatban röviden összefoglaljuk megjegyzéseinket a fogyasztás területén érvényesülő komplementaritásról és szubsztitúcióról.

Tagadhatatlan, hogy a fogyasztási elmélet sok értékes vívmányt ért el, s apparátusának kifinomultsága impozáns. Mégis, a hosszú

---

(12) Az ábra forrása Ehrlich Éva [17], [18] tanulmánya.

2. ábra

A személygépkocsi-állomány a gazdasági fejlettség függvényében

lejárátú terv kidolgozása közben a tervezőknek azt kellett érezniök: bizony nem sok segítséget kapnak a fogyasztási elmélettől. Talán túl sok energiát fordítottak eddig a fogyasztás teoretikusai az "ár-mennyi-

1. táblázat

A komplementaritás és a szubsztitúció szerepe

Komplementaritás	Szubsztitúció
Kialakítja a fő árucsoportok /szolgáltatáscsoportok/ részarányát, nagyságrendjét	<ol style="list-style-type: none"> 1. Befolyásolja a fő árucsoportok /szolgáltatáscsoportok/ közti marginális eltolódásokat 2. Befolyásolja a fő árucsoportokon /szolgáltatáscsoportokon/ belül a konkrét, individuális termékek és szolgáltatások fogyasztása közti arányokat
Dominálja a fogyasztás hosszú lejáratú trendjeit, "főáramlatait"	Befolyásolja a fogyasztás rövid lejáratú arányait, a "főáramlatokon" belüli konkrét elhelyezkedését
A tervezésnek /főként a hosszú lejáratú tervezésnek/ tudatosan kell befolyásolnia - a komplementaritás figyelembevételével - a fogyasztás "stratégiáját"	A piacnak, az ármechanizmusnak kell befolyásolnia a fogyasztási javak és szolgáltatások közti konkrét helyettesítéseket, a fogyasztás "taktikáját"

ség" összefüggések vizsgálatára, s arra, hogy a keresleti függvények elméleti konstrukcióját minél szebben beleillesszék az axiomatikus hasznossági elméletbe. Viszont elég kevés még az empirikus anyag és az elméleti általánosítás a fogyasztási szerkezet hosszú lejáratú történelmi "főáramlatairól", nemzetközileg érvényes tendenciáiról. Az elmélet belevész - az 1. táblázat szóhasználatával élve - a fogyasztás "taktikai" kérdéseibe, miközben elsikkad a "stratégia", az alapvető komplementaritási jelenségek tanulmányozása. (13)

(13) 1961-ben a matematikai közgazdaságtan vezető elméleti folyóirata, az *Econometrica* [28] összefoglaló szemlét közölte a fogyasztási elmélet állásáról, a tudományág egyik legnevesebb művelőjének, Houthakker-nek a tollából. Jellemző-

A fogyasztás összetételéről szólva érdemes megemlítenünk még egy kérdést. Nálunk is visszhangra találtak, érthető módon, azok a gondolatok, amelyek a nyugati értelmiségiek, diákok, politikusok körében jelentek meg a modern "fogyasztói társadalomról", az anyagi szükségletek túlburjánzásáról, az "amerikai életforma" vonzó és taszító vonásairól. Sokan feltették a kérdést: vajon a szocialista Magyarországnak egyszerűen követnie kell-e a főáramlatokat, amelyekben a fejlett tőkésországok fogyasztása előrehalad? Avagy alakítsunk ki valamiféle sajátosan szocialista fogyasztási struktúrát?

A válasz, amely végül is kikristályosodott, s amelyet a szerző is magáévá tesz, nem egyszerű "igen", de nem is pusztán "nem". A válasz lényege: nem kell eltérnünk a főáramlatoktól, ha nincs rá különösebb okunk, pusztán az eredetieskedés, a "sajátos út" kedvéért - márcsak azért sem, mert a lakosság zöme, spontán módon, igényelni fogja azokat a javakat és szolgáltatásokat, amelyeket a fejlettebb országok lakossága megkap, mégpedig hasonló arányban, mint a vele egy színvonalon lévő többi ország. A fogyasztás szerkezetének főáramlatai többségükben az emberi szükségletek fejlődésének jellegzetes szabályosságait fejezik ki. Ha például világszerte számottevő mértékben tért hódított az öltözködésben, a háztartási eszközök és berendezési tárgyak előállításában a műszál és a műanyag - mi okunk lenne arra, hogy ettől a fejlődési iránytól eltérjünk?

Ez azonban nem jelenti a gazdaságilag fejlettebb országok gépies, gondolkodás és kritika nélküli követését. Ha pl. a legtöbb tőkésországban drága a könyv, a színház, az opera, s ezért sokan csak ritkán képesek megfizetni - nem kell, nem is szabad ugyanabban a mederben haladnunk, hanem más - a szocialista kultúrpolitika elveinek megfelelő - fogyasztási arányokat kell kialakítanunk ezen a téren.

3.) követelmény: Ösztönző és igazságos jövedelemelosztás

E követelmény gyakorlati, számszerű megformulázása mindenkor messzemenően politikai kérdés. A szerző - saját politikai és közgazdasági meggyőződésének megfelelően - elhárít két végletes álláspontot.

Az egyik a tökéletes egyenlőség követelése. Bizonyos fokú jövedelmi egyenlőtlenség nemcsak elkerülhetetlen, de társadalmilag hasznos és igazságos is. Szükség van a terhes munkakörülményekért nyújtott anyagi kárpótlásra, a különleges teljesítmények anyagi elismerésére és ösztönzésére, a képzés költségeinek és áldozatainak megtérítésére.

A másik végletes nézet: minden jövedelmi egyenlőtlenség kritikátlan elfogadása, sőt igazolása. Lehet vitatkozni azon, vajon a kompen-

---

nek érezzük, hogy az igen alapos szemle nem említi egyetlen tudományos eredményt sem arról a vizsgálati területről, amelyet tanulmányomban a fogyasztás "stratégiájának", hosszú lejáratú történelmi tendenciáinak nevezek - sőt még az el nem végzett, de fontos kutatási feladatok között sem sorolja fel. /Igaz, a tanulmány egyik szakasza a "Hosszú lejáratú dinamika" címet viseli - de e címszó alatt egészen más kérdéseket tárgyal, mint amit tanulmányom a fogyasztás hosszú lejáratú dinamikájának nevez. /

zálás és ösztönzés szempontjai 1:5 vagy 1:10, esetleg 1:20 arányt indokolnak-e a legalacsonyabb és a legmagasabb keresetek között. De bizonyára semmiféle ösztönzés nem tesz szükségessé 1:100 vagy 1:1000 kereseti arányt - jöllerhet találkozunk ilyen jövedelmi feszültséggel számos országban.

Különlegesen káros és igazságtalan, ha egész társadalmi csoportok kerülnek hátrányos helyzetbe a jövedelemeloszlásban - nemzetiségük, bőrük színe, vagy nemük miatt.

4.) követelmény: Biztonság

Ezzel kapcsolatban több rész követelményt állíthatunk fel.

4.1. Teljes foglalkoztatottság. Általában biztosítani kell minden munkaképes és munkát vállalni akaró lakos foglalkoztatását. A népgazdaság rugalmas adaptációjához szükséges munkaerőtartalék fenntartásáról szervezeten kell gondoskodni; oly módon, hogy ez a tartalékban lévők számára sem anyagi, sem erkölcsi veszteséggel ne járjon. Amennyiben a gazdaság szerkezeti változásai következtében munkaerő szabadulna fel, biztosítani kell az ideiglenesen munkanélküliek anyagi ellátását és átképzését.

4.2. Egészségvédelem. Szervezeten gondoskodni kell - ingyenes vagy olcsó, kedvezményes szolgáltatásként - az egész lakosság egészségének védelméről, s az általános társadalombiztosításról.

4.3. Gondoskodás az öregekről. Fő módszere, a gazdasági fejlettség közepes vagy annál magasabb szintjén, az általános nyugdíjrendszer.

4.4. Közbiztonság. Küzdeni kell a bűnözés társadalmi alapjainak felszámolásáért, hatékonyan meg kell védeni a lakosságot a törvények megsértőivel, az élet- és vagyonbiztonság veszélyeztetőivel szemben.

A fenti követelmények érvényesítésében nem kell - és nem is lehet - teljes egyenlőséget biztosítani. Nyilván más betegekénél vagy öregekénél kedvezőbb anyagi körülmények között él majd az a beteg vagy öreg, aki korábban számottevő anyagi megtakarítást gyűjtött össze, vagy akinek hozzátartozói jómódúak s bőkezűen gondoskodnak róla. A biztonsági követelmények meghatározott - az ország általános gazdasági fejlettségével összhangban lévő - minimális szintet igényelnek kivétel nélkül mindenki számára, legyen az önhibáján kívül munkanélküli, beteg vagy öreg.

5.) követelmény: A képességek szabad kibontakoztatásának lehetősége

Módot kell adni arra, hogy a társadalom minden tagja kifejleszthesse, a társadalom érdekeivel összhangban, képességeit. Nyitva álljon előtte minden út: ne jelentsen számára sem privilégiumot, sem behozhatatlan hátrányt a származás, az anyagi örökség; egyenlő startvonalról indulhasson mindenki. Más szóval: a társadalom legyen "nyílt".

Valamennyi eddig felsorolt követelmény közül talán ennek teljesülése a leginkább politikai-társadalmi kérdés. Meggyőződésem szerint a szocialista társadalmi rend egyik előnye, hogy messzemenő lehetőségeket teremt a követelmény teljesüléséhez. Az azonban már a konkrét társadalmi-politikai mechanizmuson, s nem utolsósorban az anyagi feltételeken múlik, milyen mértékben valósulnak meg ezek a

lehetőségek. Itt most - tanulmányom általános jellegének megfelelően - a gazdasági feltételekkel foglalkozom részletesebben.

5.1. Társadalmi hozzájárulás a gyermekek neveléséhez. Ez részben a családfenntartás, utódnevelés anyagi terheinek kompenzálását igényli a társadalomtól /pl. családi pótlék formájában/, részben pedig gyermekellátó, gyermeknevelő intézmények /bölcsődék, óvodák stb./ szervezését.

5.2. Egyenlő esélyek az oktatásban. Az alapvető eszköz az oktatás ingyenessége. Ezt azonban ki kell egészíteni kiegészítő tanulási lehetőségek biztosításával azoknak a fiataloknak a számára, akiknek az otthoni környezete kevésbé kulturált a társaikénál.

5.3. Mobilitás. Sokféle anyagi feltétele van ennek: a felnőtt-oktatástól, továbbképzési és átképzési tanfolyamoktól kezdve a költözöködéssel együtt járó lakáscserélehetőségeinek megteremtéséig. A társadalom akkor nyílt, ha senki sem érzi magát egy életre odaláncolva az indulás foglalkozásához és képzettségi szintjéhez.

5.4. A nők társadalmi egyenlősége. Itt ismét sokféle anyagi feltételt kell szem előtt tartani. Minden szakmának, minden munkahelynek nyitva kell állnia a nők előtt. Meg kell könnyíteni a háztartás és a gyermeknevelés terheit - ennyiben a feladat összefügg az 5.1. követelménnyel.

5.5. A szabad idő növelése. Ez olyan alapvető igény, hogy talán önálló követelményként is kezelhetnénk, s nem az 5.) követelmény részeként. Mindenesetre bizonyos: a szabad idő növekedése elősegíti az ember képességeinek sokoldalú kibontakozását; köztük azokat is /pl. kulturális, sportolási képességek stb./, amelyeket a legtöbb ember nem fejthet ki munkahelyén.

Noha már minden követelményre vonatkozóan, előljáróban le- szögeztük, itt most külön is hangsúlyozzuk: az 5.) követelmény dinamikus jellegű. Érvényesítésének mértéke a gazdasági fejlettség általános színvonalától függ.

6.) követelmény: Az oktatás fejlesztése

Az emberek szellemi fejlődése, a kultúra, a civilizáció, a tudomány gyarapodása célja is, eszköze is a gazdasági növekedésnek. Ez a követelmény nagyon sokrétű - itt most csak két részkövetelményt emelünk ki:

6.1. Az oktatás gyors fejlesztése. A nemzetközi "főáramlat" tanulmányozásából arra következtethetünk, hogy az oktatás kiszélesedésének üteme gyorsabb, mint az anyagi javak gyarapodása. A beruházások összességén belül viszonylag nő a "human capital"-be történő befektetések hányada.

Míg a 6.1. követelményben az oktatás extenzív bővítésének feladatát emeltem ki, a most következő 6.2. követelmény az adott összes oktatási tevékenység belső összetételével foglalkozik.

6.2. Minőségi összhang a termelés szakember- igénye és a szakemberállomány között. (14) A termelés

---

(14) Kiss Á. - Timár J. [35], [36], [37] és Jánossy F. [32], [33] és [34] tanulmányaikban ezt tekintik a harmonikus

bővülése és struktúrájának átalakulása gyorsan növeli a szakemberek iránti keresletet, a menedzserektől kezdve a mérnökökön át a szakmunkásokig. Itt is olyan arányosságról van szó, amelynek érvényesülése nem ellenőrizhető kizárólag aggregált mennyiségi mutatószámokkal. Lehet, hogy minden gyárnak van igazgatója és főmérnöke - a kérdés csak az, hogy képzett, tehetséges és gyakorlott vezetőkről van-e szó? Lehet, hogy a gyár szakmunkásigénye - a pusztán létszámot tekintve - kielégült, de vajon a szakmunkások mekkora hányada régi, tapasztalt üzemi ember, s hányan vannak a faluról nemrég idekerült, sebtében kiképzett, "nyers" szakmunkások? A munkaerőállomány kvalitatív elmaradása, a termelés mennyiségi növekedése által indukált igények mögött, súlyos diszharmóniához vezethet.

7.) követelmény: Strukturális arányosság a nem-kompetitív termelésben

Az 1.) - 6.) követelményekben a gazdasági növekedés "humán" oldala került előtérbe: a növekedés hatása az emberek életszínvonalára, fogyasztásának és kultúrájának gyarapodására. A most következő 7.) - 12.) követelményekben főként a növekedés "tárgyi" oldalán, a termelés, a külkereskedelem, a nemzeti vagyon kérdésein lesz a hangsúly.

Kezdjük a termeléssel. Tanulmányomban nem szeretnék állást foglalni abban a sokat vitatott kérdésben: vajon milyen mértékben rendezkedjék be egy ország önellátásra, a nemzetközi kereskedelemtől való függetlenségre, illetve milyen mértékben specializálja magát kevés számú termék előállítására, a komparatív előnyök kihasználására. Nem mintha nem tulajdonítanék rendkívül nagy jelentőséget a nemzetközi munkamegosztás kérdésének. A problémának azonban sok olyan vonatkozása van, amely távol esik a jelen tanulmány fő témájától. Ezért a 7.) követelmény megfogalmazásánál figyelmünket a termelésnek arra a szférájára korlátozzuk, amely nem versenyez az importtal. A termelés számottevő hányada /Magyarországon körülbelül 35 százalék/ tartozik ide. Teljes egészében vagy legalábbis jelentős részben ide sorolható a következő szektorok termelése: építőanyagipar, építőipar, anyagi szolgáltatások, különösen a javító szolgáltatások, néhány élelmiszeripari alágazat, közlekedés, víz- és gázművek, hírközlés, egészségügy, oktatás. Nevezzük ezt a szférát nem-kompetitív termelésnek.

A nem-kompetitív termelés szektorait úgy kell kifejlesztenünk, hogy azok zavartalanul kielégítsék egymás igényeit, valamint az importtal versenyző hazai termelő szektorok és a végső felhasználás szükségleteit. Az arányosság követelménye itt azért különösen fontos, mert az esetleges relatív elmaradás még átmenetileg sem pótolható importtal, tehát tartós nehézségeket okoz. Szűk keresztmetszeteket

---

növekedés egyik kulcskérdésének. Az említett munkákban bevezetett szóhasználat szerint összhangnak kell lennie a munkahelyi struktúra és a szakmai struktúra között.

idéz elő, amelyek ronthatják a többi ágazat s végső soron az egész népgazdaság hatékonyságát.

8.) követelmény: A technika, a termék-minőség, a kutatás fejlesztése

A 7.) követelményben a termelés mennyiségi oldaláról volt szó, most áttérünk a minőség tárgyalására. Három részkövetelményt állítunk fel, s már előre is felhívjuk a figyelmet: ezek szorosan összefüggnek, s részben át is fedik egymást.

Az első részkövetelmény az inputok kombinációjával, a technológia megválasztásával kapcsolatos. Megfogalmazásánál eltekinthetünk az input eredetétől: vajon hazailag előállított vagy importált nyersanyagról, felszerelésről, gépről van-e szó.

8.1. A termelés technológiájának korszerűsége. Indokolt kivételektől eltekintve, úgy kell megválasztani a technológiát, az inputok kombinációját, hogy az megfeleljen a technikai haladás nemzetközi főáramlatainak s az ország általános gazdasági fejlettségi szintjének.

Két példával illusztrálhatjuk e követelményt. Világméretű tendencia a szén háttérbe szorulása és a kőolaj és a földgáz előrenyomulása az energiatermelésben. A másik példát a szállítás köréből merítjük: viszonylag csökken a vasúti szállítás, s nő az autószállítás /valamint a csövezetek/ szerepe. A gazdaság akkor fejlődik harmonikusan, ha - a maga fejlettségi szintjének megfelelően - lépést tart az ilyen világtendenciákkal.

Ezzel kapcsolatban szeretnék néhány észrevételt fűzni a neoklasszikus iskola termelési elméletéhez, hasonló szellemben, mint ahogy a 2.) követelmény kapcsán a neoklasszikus fogyasztási elméletet kommentáltam.

A neoklasszikus iskola modelljei, gondolkodási sémái az elsődleges termelési tényezők, s általában az anyagi ráfordítások közti helyettesítést állítják a figyelem előterébe. Különösen az foglalkoztatja őket, miképpen talál rá a profitmaximalizáló döntéshozó - a termelési tényezők relatív árait mérlegelve - az inputok optimális kombinációjára. Így azután a termelési elmélet simán beleilleszthető az axiomatikus hasznossági elmélet, s az általános egyensúly-elmélet monumentális és esztétikus gondolati építményébe.

Távol áll tőlem annak tagadása, hogy van helyettesítési lehetőség az inputok között, s hogy az árjelzések valóban befolyást gyakorolnak a termelés irányítóra. Csakhogy e jelenségek tényleges szerepe jóval szerényebb, körülhatároltabb, mint ahogy azt a hagyományos termelési elmélet érzékelteti.

Egészen rövid lejáratra a technológia többé-kevésbé adott. Determinálják egyrészt az állótőke, a gépek, felszerelések technikai tulajdonságai, másrészt a termelés irányítóinak rutinja, önismétlő hajlama. Középlejáratra érzékeljük leginkább azt, hogy módunk van választani különböző technológiák, input-kombinációk között. Igazán hosszú lejáratra azonban kiténik: tulajdonképpen a középlejárátú választást is mélyrehatóan befolyásolták a technikai haladás általános tendenciái, amelyek végső soron keresztültörnek.

A technológia korszakos változásait - az ország konkrét árrendszertől, adó- és vámrendszerétől függően - esetleg csak nagy késés-

sel, vagy torzításokkal tükrözik az árjelzések. Az árárányok jövőbeni alakulására vonatkozó előrebecslések rendszerint nagyon bizonytalanok. Bármilyen fontosak is az ésszerű árárányok a decentralizált döntések befolyásolásához, célszerű irányba való ösztönzéséhez - nem érdemes kizárólag ezekre bízni magunkat. A technológiai változások egy része közvetlenül is érzékelhető, nem kell okvetlenül bevárni, hogy az olajfűtés rentabilitása fölénybe kerüljön a szénfűtésével szemben - e nélkül is beiktathatjuk e változást a távlati tervekbe, s megkezdhetjük a felkészülést /a megfelelő tüzelőberendezések gyártását vagy importját, az olaj vagy a földgáz szállításának megoldását stb./ . A jól megalapozott technológiai prognózisoknak fontos, aktív szerepük van a távlati tervezésben.

A fogyasztással kapcsolatban bevezetett szóhasználat: a neoklasszikus termelési elmélet egyoldalúan elmerült az input-kombináció "taktikai" kérdéseibe. A távlati tervezéshez olyan elméleti megalapozásra van szükség, amely felhasználható a technikai fejlesztés "stratégiaiájának" kialakításához; amely tehát kimutatja, empirikus-statisztikai megalapozással, a technikai haladás világméretű főáramlatait, az inputok közti alapvető komplementaritási összefüggéseket, az input-arányok lassú, fokozatos, de tartós eltolódási tendenciáit. (15)

8.2. A minőség javítása. A termelés volumenének növelésével tartson lépést a termékek és szolgáltatások minőségének javulása. Ha a mai közlekedést összehasonlítjuk az ötven év előttivel, a különbséget nem jellemezhetjük csupán azzal, hogy ma sokkal több az autó és a repülőgép. Legalább olyan fontos, hogy a mai autó és repülőgép gyorsabb, biztonságosabb, kényelmesebb, könnyebben vezethető, mint a tegnapi. A telekommunikáció fejlődését is leginkább a minőségi átalakulással, új termékek és szolgáltatások megjelenésével írhatjuk le: ma már van magnetofon, televízió /sőt színes televízió is/; megjelent a kis hordozható rádió, tévé, magnetofon-készülék, a sztereofonikus adás-vétel, a városközi, sőt államközi közvetlen automatikus telefonkapcsolás és így tovább.

A minőségi fejlődés mérése igen nehéz; jóformán lehetetlennek tűnik a folyamat egészét szintetikusán tükröző mutatószámok képzése. A mérés nehézségei azonban nem adnak felmentést e fontos nézőpont elhanyagolásának vétké alól. Ha a növekedés óriási elméleti irodalmában lapozgatunk, a növekedést mindenütt extenzív volumen-mutatók írják le, s szinte teljesen elsikkad a fejlődés minőségi oldala. (16)

8.3. A kutatás és fejlesztés előmozdítása. A termelési technológiák fejlődését csakúgy, mint a termékek minőségének

---

(15) Figyelemre méltóak ezzel kapcsolatosan azok a kutatások, amelyeket Rimler Judit végez különböző termelési tényezők, inputok és outputok, gazdasági folyamatok "együttlmozgásáról", egymással komplementer dinamikájáról. Lásd [60] és [61].

(16) Hadd hivatkozzam itt is, akárcsak az előbb a fogyasztási elmélet kapcsán, egy összefoglaló szemle-cikkre, amelyet a nö-

javulását, vagy - más kifejezéssel - mind a termelés, mind a termékek megújítását a természettudományos és műszaki kutatás és fejlesztés /research and development/ lendíti előre. A nemzetközi főáramlat ebben a tekintetben: a kutatásra és fejlesztésre fordított összegek gyorsabban nőnek, mint a termelés. Különösen a fejlesztésnek van minden országban nagy jelentősége. Kutatási eredmények esetleg átvehetők külföldről, de a "fejlesztés" nem-kompetitív tevékenység, amelyet minden országnak magának kell megszerveznie.

9.) követelmény: Kiegyensúlyozott külkereskedelem és nemzetközi pénzügyi kapcsolatok

Azok a megszorítások, amelyeket a 7.) követelmény megfogalmazásakor említettem, érvényesek a külkereskedelem tárgyalására is. Itt sem bocsátkozunk bele a nemzetközi munkamegosztás problémáinak megvitatásába. A teljesség igényéről lemondva csupán két részkövetelményt emelünk ki:

9.1. A fizetési mérleg egyensúlya. Nem állítunk fel túl merev szabályokat; kölcsönök felvétele, megfelelő feltételek mellett, elősegítheti a növekedést. Csupán annyit szögezzük le: a fizetési mérleg hiányának spontán és túlzott mértékű emelkedése nem egyeztethető össze a harmonikus növekedéssel. Az eladósodás diszharmonióhoz vezet, ha a hitellel járó gazdasági teher nagyobb, mint a hitelből finanszírozott beruházások hozama, s ha az aktuális törlesztések, visszafizetések fedezete nem teremthető elő zökkenőmentesen.

9.2. Az export és a termelés minőségi összhangja. Ez a követelmény logikus folytatása annak, amit a 8.2. követelmény kapcsán fejtettünk ki. Ott azt hangsúlyoztuk: párhuzamosan, egymással összhangban menjen végbe a termelés mennyiségi növekedése és minőségi fejlődése. Ehhez most azt tesszük hozzá: az exportprogram legyen, a minőség szempontjából is, összhangban az ország gazdasági fejlettségének, technikai kultúrájának általános színvonalával. Diszharmonióhoz vezet például, ha egy ország, amely éppen hogy elkezdte kiemelkedését a legmélyebb elmaradottságból, máris igen bonyolult gépezetek exportjára törekszik, noha még nem érhetette el az igazán versenyképes minőségi színvonalat.

Diszharmoniót okozhat az ellenkező előjelű hiba is: ha elmarad a magasabb fejlettségnek megfelelő exportstruktúra előkészítése, s az ország - általános fejlődése ellenére - továbbra is csak hagyományos ágazatainak termékeit exportálja.

10.) követelmény: A reprodukálható fizikai tőke gondos karbantartása

A követelmény értelmét negatív formában világíthatjuk meg a legkönnyebben. Diszharmonióhoz vezet, ha - miközben egyik kézzel új gyárakat, utakat, lakóházakat, iskolákat építünk, új gépeket szerzünk

---

vekedési elméletek két kítűnő szakértője, Hahn és Matthews írt: [21]. Az óriási irodalmi anyagot feldolgozó szemle egyetlen olyan tudományos eredményt sem említ, amely a növekedés minőségi oldalával foglalkozott volna; s a kérdés kutatását még az elvégzetlen feladatok között sem említi.

be - a másik kezünkkel hanyagul látjuk el a régi gyárak, utak, lakóházak, iskolák, a régi gépek karbantartását. Igaz, előbb-utóbb sor kerül a régi épületek lebontására, a régi gépek kiselejtezésére. Addig is azonban gondos karbantartást igényelnek.

11.) követelmény: A környezet, a természet védelme

Meg kell védeni az idő előtti kimerüléstől a produktív természeti erőforrásokat: a föld méhének kincseit és a termőtalajt. Oltalmaznunk kell az emberi lét természeti környezetét: a levegőt, a vizet, a fákat és a réteket.

A 11.) követelmény ma már unos-untalan hangoztatott sztereotípiája minden közgazdásznak, szociológusnak, újságírónak, politikusnak. De, ha immár közhellyé vált is - ez nem változtat azon, hogy a harmonikus növekedés egyik alapkövetelményének kell tekintenünk.

12.) követelmény: Tartalékok állandó biztosítása

A növekedés nyomán mind differenciáltabbá, mind bonyolultabbá válik a termelés és a fogyasztás. Ez megnehezíti a változásokhoz való rugalmas adaptációt. Ha tehát kerülni akarjuk az alkalmazkodás zökkenőit, számottevő tartalékokkal kell rendelkezniünk a gazdaság minden területén: tartalék kapacitásokkal, anyag-, alkatrész-, készáru-készletekkel és tartalék munkaerővel.

3.3. Polémia és elhatárolás

Miután a 2.1. - 3.2. szakaszokban megkíséreltem a harmonikus növekedés fogalmának pozitív kifejtését, most szeretnék néhány polemikus megjegyzést tenni más elméletekről. Különösen fontosnak érzem, a félreértések elkerülése végett, hogy saját nézeteimet világosan elhatároljam más - esetleg hasonló elnevezéseket használó, de tartalmilag eltérő - álláspontoktól.

A/ Optimális növekedés. Az "optimum" fogalma a neoklasszikus növekedési modellekben és a "harmónia" fogalma a jelen tanulmányban nem esik egybe.

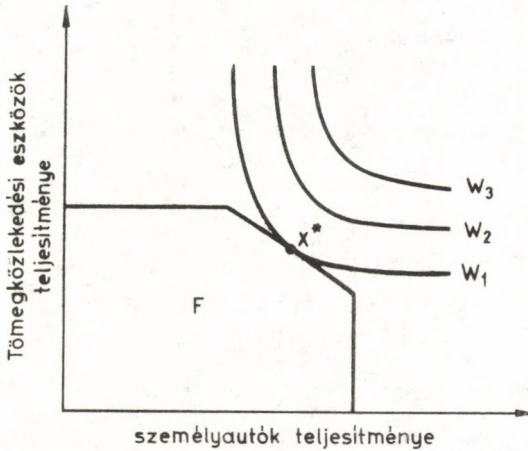
Az optimális növekedés modelljeinek logikai szerkezete a következő:

Létezik a megengedett növekedési pályák egy halmaza. Noha a szerzők ezt nem tisztázzák mindig egyértelműen, rendszerint felteszik: ezt a halmazt objektív technikai-természeti adottságok korlátozzák. A halmaz eleme tehát minden olyan növekedési pálya, amely technikailag megvalósítható. A társadalom kívánságai, óhajai a társadalmi jóléti függvényben fejeződnek ki. A modell szerkesztői magától értetődő feltevésnek tekintik a függvény egzisztenciáját. A jóléti függvény léte ekvivalens azzal, hogy a tervezőknek /vagy a politikai döntéshozóknak/ teljes preferenciarendezésük van a megengedett, technikailag megvalósítható növekedési pályák halmazán.

A kétdimenziós ábrázolás kedvéért vegyünk egy egyszerű kétváltozós tervezési problémát. Mi legyen a távlati terv záró évében a tömegközlekedési eszközökkel /vonat, hajó, repülőgép, autóbusz, villamos, földalatti/ és a személyautókkal szállított utasok aránya /pl. utaskilométerben mérve/? A probléma hagyományos döntésméleti

sémáját a 3. ábrán mutatjuk be. Az F halmaz: a kétféle utasszállítási eszköz technikailag megvalósítható kombinációinak halmaza. A $W_1, W_2, \dots$ indifferencia-görbék írják le a társadalmi jóléti függvényt /természetesen erre a döntési problémára specifikálva/. Az optimális program x^* , a pont, ahol az indifferencia-görbe az F halmaz határát érinti.

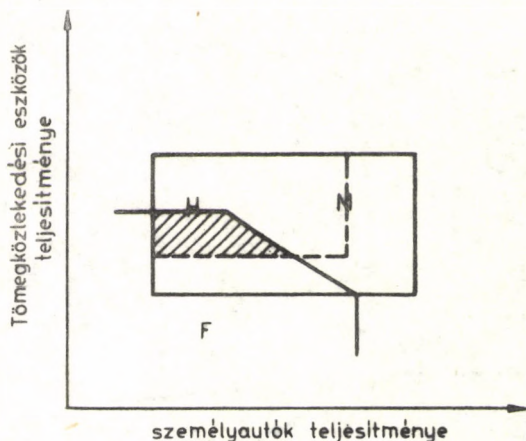
3. ábra

Az optimalizálás sémája

A szerző meggyőződése szerint ez nem szerencsés deskriptív modellje a valóságos tervezési folyamatoknak. (17) A hagyományos modell legfőbb gyengesége: a tervezők, a döntéshozók nem rendelkeznek teljes preferenciarendezéssel; a jóléti függvény nem létezik. Ha híven akarjuk modellezni a valóságos tervezési, döntési folyamatokat, más

(17) Lásd erről a szerző néhány korábbi művét: [39], [40], 27. fejezet, [42], [43] 8. és 12. fejezet, valamint a [41] tanulmányt. Korábbi munkáimhoz képest a jelen tanulmányban azzal próbáltam előrelépni, hogy igyekeztem megfogalmazni a tervezők által elfogadható, harmonikusnak tekinthető tervek néhány normatív követelményét.

sémát kell alkalmaznunk. A jelen tanulmányban bevezetett fogalmakat a 4. ábrán mutatjuk be, mégpedig ugyanazon a döntési problémán, amit a 3. ábrán szemléltettünk.

4. ábra

A harmónia-elv szerinti tervezés sémája

A folytonos vonallal határolt M négyszög: a "főáramlat" idevonatkozó része. A tervezők becslést adtak arra, mi lesz az ország gazdasági fejlettségének átlagos színvonala a tervidőszak végére. Az M halmaz azt mutatja be: ehhez a tervezett átlagos fejlettségi színvonalhoz - a nemzetközi tapasztalat alapján - milyen tömegközlekedés-személyautó kombinációk tartoznak. Az M halmaz tanulmányozása alapján a tervezők kijelölnek egy H halmazt; ezt tekintik harmonikusnak. Vagy tulajdonképpen még mértéktartóbban kell fogalmaznunk: a H -ba nem tartozó kombinációkról meg vannak győződve, hogy azok diszharmonikusak - miközben nem tökéletesen biztosak abban, hogy H minden eleme harmonikus.

Mellesleg megjegyezzük: az ábra megszerkesztésekor feltettük: H részhalmaza M -nek; kihatja a tömegközlekedésnek nagyobb szerepet juttató kombinációkat. A tervezők ettől remélik a nagyvárosi úthálózat túlszűfolttságának csökkenését. Ez azonban nem szükségképpen van így. Más tervezési problémáknál előfordulhat, hogy H -nak van olyan része, amely nem közös M -mel, sőt kivételesen még az is megtörténhet, hogy a két halmaznak egyáltalán nincs közös része. Ez következik mindabból, amit már korábban a "harmónia" és a "főáramlatok" viszonyáról elmondottunk.

De térjünk vissza példánkra. A tervezés folyamán sor kerül a technikailag megvalósítható F halmaz /részleges/ feltárására is.

Legalábbis azt igyekeznek kideríteni, mi az, amit a H halmazból valóban meg lehetne valósítani, figyelembe véve a terv többi részével való összhangot.

Végül is a tervelőirányzatot az F és a H halmaz közös /az ábrán harántcsíkozott/ részéből választják ki, különböző szempontok mérlegelésével, pedáns optimalizálás nélkül.

Ha nem a tervezés deskriptív, hanem normatív modelljét kívánnánk kidolgozni, akkor sem tanácsolnám, hogy használjuk a 3. ábrabeli sémát a 4. ábra szerinti helyett. A tervezés továbbfejlesztését azzal szolgálhatjuk, hogy sokkal alaposabbá, tudományosan megalapozottabbá tesszük az M és az F halmazok feltárását. Emellett elő kell mozdítanunk, hogy a tervezők és a végső döntés meghozói minél alaposabban megfontolják a H halmazt határoló elfogadási kritériumukat. (18) Arra azonban nincs szükség, hogy egy jóléti függvény szám-szerűsítésére "kényszerítsük" őket.

B/ Kiegyensúlyozott növekedés /Balanced Growth/. A "harmonikus növekedés" gondolata, amint ezt e tanulmány értelmezi, szoros rokonságban van a "balanced growth" eszmekörével. (19) A "balanced growth" híveinek számos megállapítását magamévá teszem. Csupán két kérdésben jeleznék mégis eltérést.

1. A "balanced growth" irányzat laza csoportosulás; a szerzők nézetei több fontos kérdésben különböznek. Nem egységesek például annak megítélésében, vajon a követelmények közé kell-e sorolni számos /vagy éppenséggel valamennyi/ termelő szektor párhuzamos hazai kifejlesztését. Néhányan úgy vélik: ezt okvetlenül meg kell követelni; a szűk specializálódás a kiegyensúlyozatlanság egyik tünete.

A magam részéről nem csatlakozom ehhez a felfogáshoz, amely az ötvenes évek elején elterjedt volt Magyarországon is. Emlékeztetem az olvasót, hogy a 7.) követelmény /nem-kompetitív termelés/ és a 9.) követelmény /külkereskedelem/ megfogalmazásánál külön hangsúlyoztam: nem térek ki a "specializáció versus hazai termelés széles körű kifejlesztése" sokat vitatott dilemmájára. Ennek megfelelően nem

---

(18) E feltáró, a hatékonysági és morális-politikai kritériumok különböző változatainak hatását elemző, a végrehajthatóság korlátait kutató munkának fontos eszközei: a matematikai modellek, köztük a programozási /azaz matematikai szempontból "optimalizálási"/ modellek is.

(19) Az irányzat hosszú múltra tekinthet vissza. Ide sorolhatók többek között F. List [45], Young [66], Rosenstein-Rodan [63] és Nurkse [53], [54].

Az irányzat tömör áttekintése található Streeten [64] cikkének bevezetőjében. /A cikk egyébként élesen polemizál ezzel az iskolával. /

is vettem fel a harmónia-követelmények közé az említett "balanced growth"-követelményt, a hazai termelés széles fronton való kifejtését. (20)

2. A "balanced growth"-irányzat a klasszikus felfogásban értelmezi az egyensúly fogalmát, azaz megkívánja a kínálat és a kereslet egyensúlyát. Saját álláspontom eltér ettől: megengedhetőnek, sőt kívánatosnak tartom a kínálat némi túlsúlyát a kereslet felett. Ezt a gondolatot a tanulmány egy későbbi fejezete fejti majd ki részletesebben.

C/ "Turnpike-elmélet" Az elmélet kiindulópontja: Neumann János klasszikus tanulmánya. (21) Neumann e munkájának kiemelkedő, úttörő szerepe van tudományunk történetében, többféle értelemben is: egyike az első dinamikus matematikai modelleknek; a később oly nagy figyelmet keltett dualitási tétel első világos megfogalmazása; a halmazelmélet keretében kidolgozott fixpont-tételek első közgazdasági alkalmazása.

A probléma ott van, hogy hosszú idővel a Neumann-tanulmány megjelenése után nagytekintélyű közgazdászok túlságosan komolyan vették e zseniális mű közgazdasági mondanivalóját. Dorfmann-Samuelsón-Solów (22) könyvével kezdődött meg a Neumann-modell reneszánsza. A szerzők kimutatták: ha a gazdasági rendszer egy adott kiinduló állapotból valamilyen előre meghatározott záróállapotba akar eljutni, s ez az átmenet elég hosszú időt vesz igénybe, úgy a legcélravezetőbb minél előbb áttérni az ú.n. Neumann-pályára. Ezen a pályán minden szektor azonos ütemben nő, a termelés input-output struktúrája az időben változatlan. A növekedés ezen a speciális pályán a leggyorsabb. Olyan ez - a szerzők hasonlatával élve -, mintha autóval akarnánk megtenni egy nagyobb távolságot. Ha csak tehetjük, vegyünk igénybe közben egy gyorsforgalmi autópályát /amerikai elnevezéssel: "turnpike"-ot/, s csak akkor térjünk vissza más, alárendelt, lassabb forgalmú útvonalakra, ha már ez elkerülhetetlen a végső állomás eléréséhez.

Az első turnpike-tételt sorra-rendre követte a többi. (23) Néhány éven belül egész sorozat hasonló elmélet született, melyek a modellek

---

(20) Noha a kérdést e tanulmányomban nem tárgyalom, csupán az olvasó tájékoztatása kedvéért, érvelés nélkül szeretném jelezni álláspontomat /amely egyébként megegyezik a magyar közgazdászok, tervezők nagy részének véleményével/:

Nézetem szerint a termelés bizonyos fokú specializálódása, a nemzetközi munkamegosztásba való szerves bekapcsolódás kifejezetten előnyös lehet a harmonikus gazdasági növekedés szempontjából.

(21) Lásd [50], [51].

(22) Lásd [13]

(23) Lásd többek között Radner [58], McKenzie [47] és [48], Cass [9] és Tsukui [65]. A magyar közgazdászok közül főképpen Bródy foglalkozott Neumann-modellekkel. /Lásd [7], [8]./

konkrét feltevéseiben, s a matematikai bizonyítás vonalában eltértek ugyan egymástól, de a közgazdasági alapgondolatban megegyeztek.

A Neumann-pályát sok közgazdász a "kiegyensúlyozott növekedés" egy speciális esetének tekinti. Szeretnék ezzel a felfogással vitába szállni.

A tanulmány eddigi részében igyekeztem megvilágítani, hogy a harmonikus növekedés szükségképpen együtt jár a struktúrák eltolódásával. A világméretű fejlődés főáramlatainak tanulmányozása ezer példával igazolja: állandó átrétegződés, arányváltozás megy végbe a termelő szektorok viszonylagos súlyában, a technikában /s vele együtt az inputok kombinációiban/, a fogyasztás szerkezetében /s vele a keresleti függvényekben/, a termékek minőségében, választékában, a munkaerő kvalitatív tulajdonságaiban és így tovább. A növekedés, a fejlődés lényege sikkad el abban az elméletben, amely "optimálisnak" kívánja feltüntetni a struktúrák állandóságát, valamennyi szektor azonos ütemű növekedését, az input-output kombinációk időbeni állandóságát.

Természetesen minden modell alkalmaz egyszerűsítő feltevéseket. Ez jogosult, ha a vizsgálat szempontjából másodrendű összefüggéseket hanyagolunk el, vagy kezelünk pontatlanul, az elsőrendűek tisztább elemzése kedvéért. Egy statikus input-output modellben például megengedhető rögzített input-koefficiensek alkalmazása, ha statikus problémához /pl. éves terv készítéséhez, vagy egy hosszabb tervidőszak záróévének megtervezéséhez/ használjuk fel. Más azonban a helyzet egy dinamikus modellel, amely a növekedés időbeni lefutását akarja leírni. Ha itt a modell, feltevéseinél fogva, eleve kirekeszti az input-struktúrák változását /pl. a munkaerő-szektor keresletének átrétegződését stb. /, akkor nem másodrendű összefüggéseket elhanyagoló "egyszerűsítést" alkalmazott, hanem magát az elsőrendű problémát dobta ki az ablakon.

Ezen túlmenően: közgazdaságilag hibásnak érzem a Neumann-modell /és a nyomában nagy számban készült turnpike-elméletek/ cél-függvényét, mely - változatlan szektor-arányok mellett - a gazdaság növekedési ütemének maximalizálását írja elő. Ez csak arra jó, hogy "tudományos" alátámasztását adja a növekedési ütem fétisének. A növekedés nem ütem-maximalizálási feladat! A növekedés sebessége és harmóniája egyaránt fontos; egyik sem rendelhető alá a másiknak. Márpedig ha komolyan vennénk a turnpike-tételekben adódó gyakorlati gazdaságpolitikai következtetéseket, úgy fel kellene áldozni a harmónia, a változásokhoz való rugalmas alkalmazkodás, a struktúraváltozás, a kvalitatív fejlődés követelményeit - a rohanás, az ütem-maximalizálás feladatának.

4. A HARMÓNIA-KÖVETELMÉNYEK KIELÉGÍTÉSÉNEK MÉRÉSÉRŐL

4.1. Egyetlen mutató?

A turnpike-elmélettel folytatott indulatos vita átvezetett a 4. fejezet témájához: a növekedési eredmények méréséhez.

Elterjedt szokás: egyetlen mutatóval jellemezni valamely ország fejlődését: többnyire a bruttó hazai termék /GDP/ vagy a nemzeti jövedelem évi átlagos növekedési ütemével. Ezt teszi sok politikus, publicista. S bizony nem tehetjük túl magunkat eljárásukon azzal, hogy "hiszen nem képzett közgazdászok", mert ugyanezt teszi a közgazdaságtan sok tudósa, professzora is.

A 3. fejezetben tizenkét követelményt, s némelyiknél számos rész-követelményt soroltam fel. A legtöbb külön-külön sem mérhető egyetlen mutatószámmal. Gondoljunk pl. a 4.2. követelményre /egészségvédelem/, vagy a 6.2. követelményre /a termelés szakemberigénye és a szakemberállomány összhangja/, vagy a 8.2. követelményre /a termékek minőségi fejlődése/. Bármelyik teljesítésének mérése a mutatószámok egész sorozatát igényli.

Igaz, így a kérdés vizsgálata összehasonlíthatatlanul bonyolultabbá válik. Hiába - ebbe bele kell nyugodnunk. Az egyetlen mutatóval való mérés súlyos, tudományos-módszertani és gazdaságpolitikai vétke alól nem adhat felmentést semmiféle egyszerűsítési törekvés. Az orvostudomány is kénytelen vállalni ezt a bonyoldalmat, amikor az ember egészségi állapotát nem egyetlen mutatóval /pl. csak a vérnyomásával vagy csak a testsúlyával/ írja le, hanem, ha kell, 10 vagy 50 vagy 100 mutatót is figyelembe vesz. Miért éppen mi, közgazdászok akarjuk megengedhetetlenül leegyszerűsíteni feladatunkat?

4.2. "Flow" és "stock" mutatószámok (24)

Akár a gazdaságpolitikusok nyilatkozatait tanulmányozzuk, akár a közgazdászok elvont, elméleti modelljeit - a fejlődés jellemzésére

---

(24) A "flow" - "stock" fogalompárnak nincsen hasonlóan kifejező, tömör magyar megfelelője. A szó szerinti fordítás: "folyam" - "készlet" /esetleg: "állomány"/. Definíció helyett inkább példákat sorolunk fel. Flow-típusú mutatók, népgazdasági szinten: nemzeti jövedelem, bruttó társadalmi termék, fogyasztás, összes anyagfelhasználás. Stock-típusú mutatók: termelési alap, anyagkészlet, nemzeti vagyon, munkaerőállomány.

rendszerint "flow"-típusú mutatószámokat /nemzeti jövedelem, GDP, GNP/ használnak. Pedig egy ország gazdasági fejlettségének leírásához nélkülözhetetlenek a "stock"-típusú mutatók is.

A nemzeti vagyon mérése igen nehéz feladat. Mégsem indokolt, hogy világszerte súlyosan elhanyagolt állapotban legyen a nemzeti vagyon rendszeres statisztikai megfigyelése. Magyarország sem kivétel ez alól. Noha több mint két évtizede folytatunk tervgazdálkodást, hosszú időn át nem készült átfogó nemzeti vagyonszámítás. (25)

Ezzel kapcsolatban szeretném felhívni a figyelmet egy fontos összefüggésre, amelyet először egy analógiával: a személyi jövedelem és vagyon példájával világítok meg. Az A család már hosszú ideje, esetleg több generáció óta magas jövedelmet élvez. Viszont a B család csak mostanában futott be anyagi karriert. Tegyük fel, hogy a jelen pillanatban a két család jövedelme azonos. Felületes pillantással azt a benyomást szerezhethetnénk: azonos életszínvonalon élnek, mert jövedelmekből körülbelül azonos táplálkozásra, ruházkodásra, hasonló értékű autó megvételére és fenntartására telik. Ha azonban tüzetesebben megvizsgáljuk mindkét család vagyonát, nagy különbségeket tapasztalunk, mégpedig az A család javára. Több az értékes bútoruk, képük, szőnyegek, ékszerek; esetleg van jól berendezett nyaralójuk is és így tovább. Az A családnak több ideje volt nagyobb személyes vagyon felhalmozására.

Amikor most áttérek a nemzeti jövedelem és vagyon kapcsolatának elemzésére, először is egy új fogalom-párt szeretnék bevezetni. Osszuk fel a nemzeti vagyont /pontosabban: az emberek által előállított, reprodukálható fizikai vagyont/ két részre: termelési és fogyasztási tőkére. A felosztásnál eltekintünk attól, kinek a tulajdonában vannak a vagyontárgyak /személyes, vállalati, közületi, állami tulajdonban-e/, s kizárólag a vagyontárgy rendeltetését tartjuk szem előtt.

Fogyasztási tőke mindaz a vagyontárgy, amely közvetlenül részt vesz a fogyasztó kiszolgálásában. Ide tartozik tehát a családi tulajdonban lévő háztartási mosógép, de a tisztítívállalat mosóberendezése is. Egyértelműen a fogyasztási tőkéhez sorolható:

- A háztartásokban lévő vagyon /eltekintve a háziiparosok munkaeszközeitől, készleteitől vagy a termelési célra felhasznált háziállatoktól stb. /.
- A lakóépületek.
- A kereskedelem és a fogyasztót ellátó anyagi szolgáltató ágazatok álló- és forgótőkéje.
- Az egészségügy és az oktatás s más nem-termelő, a lakosságot közvetlenül ellátó szolgáltató ágazatok épületei, felszerelése, anyagi készletei.

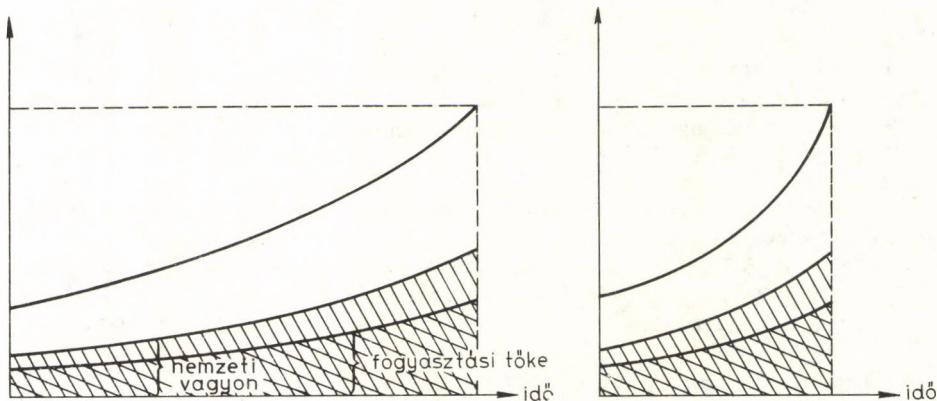
---

(25) A tanulmány anyaggyűjtésének lezárása után tette közzé a Központi Statisztikai Hivatal a magyar nemzeti vagyonra vonatkozó első számításait. Értékelésére itt már nem kerülhetett sor.

Egyértelműen a termelési tőkéhez sorolható azoknak az ágazatoknak az álló- és forgótőkéje, amelyek semmilyen formában sem kerülnek közvetlen kapcsolatba a fogyasztóval.

Létezik még egy közbeeső sáv: azoknak az ágazatoknak a vagyona, amelyek részben a fogyasztót, részben a többi termelő ágazatot szolgálják ki. Ide tartozik pl. az energiatermelés vagy a közlekedés. Némi önkényességgel ugyan, de ezek vagyonát is feloszthatjuk fogyasztási és termelési tőkére; pl. annak arányában, ahogyan outputjaikat a fogyasztók és a termelő ágazatok igénybe veszik.

Mivel a "termelési tőke - fogyasztási tőke" fogalompárt itt vezetjük be először, természetesen nem is rendelkezhetünk pontos adatokkal a kettő arányáról. /Bár azt hiszem, semmi akadálya annak, hogy a magyar nemzeti vagyon felmérésénél ezt az osztályozási szempontot is figyelembe vegyék. / Megkíséreltem, csupán a nagyságrend érzékelésére, becslést végezni amerikai adatok alapján. (26) Kitűnt, hogy az USA reprodukálható fizikai vagyonának bizonyosan több mint a fele fogyasztási tőke. Ez jól jelzi a fogyasztási tőke óriási jelentőségét a nemzeti gazdagság felhalmozásában.

5. ábra

6. ábra

A nemzeti vagyon és a fogyasztási tőke felhalmozása

És most térjünk vissza a problémára, amit az előbb a két család példáján szemléltettünk - de most már nemzeti méretekben. Ösz-

(26) Forrásként [71] jelentést használtam fel.

sze hasonlítjuk A és B országot. Előbbi régóta a fejlett országok közé tartozik, s aránylag lassan nő. Utóbbi fejlődése mostanában gyorsult meg; nemrég érte utol - flow-ban, nemzeti jövedelemben mérve - A országot. A tipikus eset ilyenkor az - s ezt mutatjuk be az 5. - 6. ábrán -, hogy utolérte ugyan flow-ban, de elmaradt fogyasztási stock-ban. A viharos fejlődés rövid periódusában nem tudott még akkora fogyasztási vagyont felhalmozni, mint A ország, kényelmesebb, "jómódú" növekedésének hosszantartó ideje alatt. Felhalmozását főképpen a flow gyorsabb növelését biztosító termelési tőke kibővítésére összpontosította; ezen belül is inkább a kevésbé tőkeigényes ipari termelésre, a jóval tőkeigényesebb közlekedés rovására. Aránylag jóval kisebb részt szánt összes felhalmozásából a fogyasztási tőke /pl. a lakásállomány, a kommunális létesítmények stb./ fejlesztésére, mint a másik ország. Ábráinkon a /nettó/ beruházási függvény alatti integrál, a harántcsikozott terület adja meg a nemzeti vagyont, ezenbelül a kereszt-csikozott alsó sáv a fogyasztási tőkét. Mint látjuk: noha a nemzeti jövedelem a végponton mindkét országnál azonos - az integrálok, s különösen a fogyasztási vagyont a 6. ábrán, A ország esetében nagyobb.

Az elmondottakból fontos gyakorlati következtetés adódik a közepesen vagy gyengén fejlett országok közgazdasági, tervezői és gazdaságpolitikai részére. Ne essünk a "flow-illúzió" áldozatául! Ha valóban utol akarunk érni fejlettebb országokat, úgy ezt biztosítanunk kell nemcsak flow-ban, hanem stock-ban - s ezenbelül fogyasztási tőkében - is. (27)

4.3. Áldozat - halasztás - mulasztás

A "flow-stock" kérdéssel összefügg egy másik fontos probléma: a növekedés terheinek megoszlása az időben. A probléma jól ismert, hagyományos megfogalmazása a következő:

Fogyaszthatunk ma többet, feláldozva a jövő érdekeit. Vagy pedig: a jövő érdekében ma kevesebbet fogyasztunk. A megtakarítást produktív beruházásra fordítjuk. Ez meggyorsítja a nemzeti jövedelem növekedését, ami végső soron magasabb fogyasztást hoz a jövőben.

Eszerint a döntéshozónak preferenciarendezése van a különböző időpontokban megvalósuló fogyasztás-folyamatok halmazán. A preferenciarendezés reprezentálható egy hasznossági függvénnyel, amelyben a különböző időpontokban megvalósuló fogyasztás diszkontált értékeit összegezzük. A diszkontráta fejezi ki a döntéshozó idő-preferenciáját.

---

(27) Találkozhatunk "stock"-illúzióval is, pl. vállalatvezetőknel, akik büszkélkednek modern termelő berendezéseikkel, miközben mélyen hallgatnak arról, milyen gyenge hatékonysággal használják ki állóalapjaikat.

Az itt röviden vázolt gondolatmeneten alapulnak Ramsey (28) tanulmánya óta a neoklasszikus, optimalizáló növekedési elméletek.

A valóságban azonban kissé más - és mindenképpen jóval több-rétű - a gazdaságpolitika igazi "jelen-jövő" dilemmája. Nem egyszerűen a jelen fogyasztása áll szemben a jelen beruházásával és ezzel együtt a jövő fogyasztásával. A közép- és hosszú lejáratú tervekről határozó gazdaságpolitikusoknak a következő kérdésben kell állást foglalniok:

Megelégszünk-e aránylag alacsonyabb növekedési ütemmel a közeli jövőben, mondjuk a soron következő öt évben? Vagy mindenképpen nagyon gyors ütemet akarunk elérni már a közeli jövőben? Ha az utóbbit választjuk, a gyorsítás három intertemporális módszere áll rendelkezésünkre: 1. az áldozat, 2. a halasztás és 3. a mulasztás. Vegyük sorra a három módszert.

1. **Áldozat.** Ez azonos a hagyományos módon megfogalmazott dilemma egyik megoldásával: kevesebb fogyasztás a jelenben, s helyében több beruházás. Lemondunk a mai fogyasztási flow-ról, s a megtakarításból produktív stock-ot képezünk. Például kevesebb vajat fogyasztunk, a megtakarítást exportáljuk, a bevételből gépet vásárolunk külföldön, s azt egy új gyárban állítjuk fel.

Áldozat esetében egyszer és mindenkorra lemondunk olyan szükséglet kielégítéséről, amely nem halmozódik fel; kielégítése nem is halasztható el. Tegyük fel, hogy öt éven át fejenként évi huszonöt kiló helyett csak tizenöt kiló zsiradékot fogyasztunk. Az ötödik év után ismét megengedjük magunknak a bőségesebb zsiradék-ellátást. Lehet, hogy az első hetekben még kissé bővebben fogyasztunk zsiradékot - de végül is áttérünk a normális szintre. Nem fogunk ettől kezdve öt éven át évi harmincöt kiló zsiradékot elhasználni, csak hogy behozzuk az előző öt év elmaradását. Az előző öt évi zsiradék-adag egy részéről véglegesen lemondunk.

2. **Halasztás.** Ittlemondunk egy jelenleg aktuális stock-képzési /általában: fogyasztási tőke-képzési/ feladatról. Csak hogy nem egyszer és mindenkorra mondunk le, hanem elvégzését elhalasztjuk későbbre. A fogyasztási tőke képzésének munkája felhalmozódik, s minél tovább halogatjuk, annál nagyobb lesz a jövő ezzel kapcsolatos terhe.

A "halasztás" többnyire összekapcsolódik "áldozattal", de azért fogalmilag egyértelműen elhatárolható.

Jellegzetes példa: a külvárosi, falusi, tanyai lakóházak "közművesítése", bekapcsolása a korszerű víz- és csatornahálózatba. Tegyük fel, hogy csak feleannyit fordítunk erre most, mint amennyi gazdasági fejlettségünk mai szintjén, a harmonikus növekedés érdekében indokolt lenne. Ez, természetesen, áldozatot követel a víz- és csatornahálózatba be nem kapcsolt házak mai lakóitól. De ezen túlmenően: a "közműve-

---

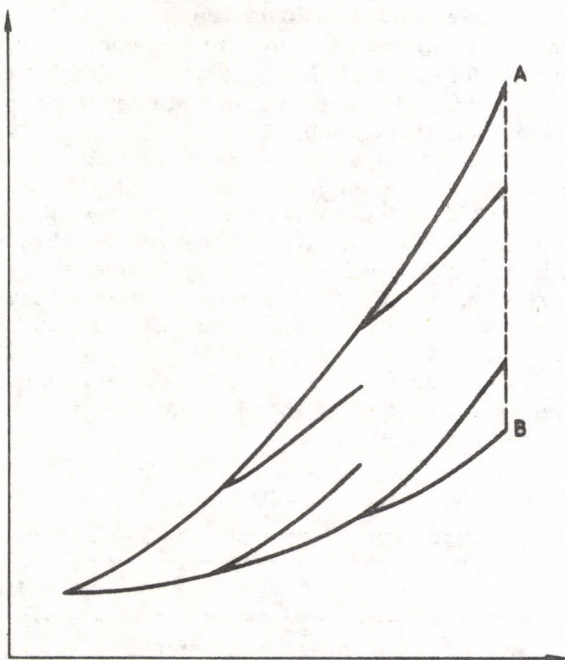
(28) Lásd [59]. A neoklasszikus növekedési modellekkel kapcsolatban lásd a következő összefoglaló jellegű tanulmányokat: Hahn-Matthews [21] és Koopmans [38].

sítés" feladata nem évül el, nem kerül le a napirendről, hanem végül is a munkát a jövő generáció nyakába varrtuk.

Mint láttuk, ellentétben az 1. pontban leírt "tisztá" áldozattal, itt el nem évülő, kumulálódó szükségletéről van szó.

3. Mulasztás. Lemondunk mai fogyasztásról /flow-ról/, vagy mai fogyasztási tőke-képzésről /stock-képzésről/ - mégpedig olyan módon, hogy ez nem egyszerűen csak terhet ró a jövőre, hanem kifejezetten kárt fog majd okozni.

7. ábra

Mulasztás - pótolhatatlan veszteséggel

Amikor csökkentjük a mai vajfogyasztást /áldozat/, önmagunk vállalunk lemondást - ettől még a jövő generációk épek és egészségesek lesznek. (29) Ha elhalasztjuk a falu közművesítését, akkor nagy terhet róttunk a jövő lakosságára. Ha azonban képesek lesznek akkor elegendő csövet, szerelvényt, mélyépítőipari gépet, munkaerőt e célra rendel-

(29) Persze feltételezzük, hogy nem szorítjuk az ellátást a biológiai szükséges táplálkozási szint alá.

kezésre bocsátani, a közművesítés később is hiánytalanul megvalósítható. Viszont kijavíthatatlan bajt okozna, ha hosszú időn át vétkesen elhanyagolnánk a tanárképzést. Ha egy-két évtizeden át nem képezzük elegendő számú tanárt /s főképpen: ha gyengébb emberanyagból válogatódna ki; ha kiképzésük színvonala alacsony/ - az ország általános kultúrája helyrehozhatatlanul szenved tőle.

A "halasztás" fogalmát főképpen azokra a folyamatokra alkalmazzuk, amelyekben az anyagi erőforrások dominálnak. A közművesítés üteme elsősorban azon múlik, mennyi csövet, szerelvényt, mélyépítőipari gépet, s /aránylag könnyen kiképezhető/ munkaerőt szánunk rá. Mivel főképpen az anyagi erőforrások volumenétől függ a teljesítmény, elképzelhető az elhalasztott teendő hirtelen, ugrásszerű elvégzése is. Ezzel szemben a "mulasztás" fogalma főképpen szellemi, intellektuális, "humán" folyamatokkal kapcsolatban vetődik fel - a tanárképzés is erre volt példa. Itt nincsenek, nem is lehetnek ugrások. Tegyük fel, hogy hosszú időn át évi másfél százalékkal nőtt a tanárlétszám. Hiába határoznánk el: ettől kezdve legyen 5 százalék az ütem; ilyesfajta ugrásszerű gyorsulás lehetetlen. Az oktatás, a kutatás, a minőség javítása, a vezető kádereknek a valóságos vezetés közben való begyakorlódása - megannyi példa az ilyen "szerves növekedési folyamatokra", fokozatos, ugrás-nélküli fejlődésre.

A mulasztás fogalmát a 7. ábrán szemléltetjük. Minden döntés előtt egy szétnyíló sáv kezdőpontján állunk. Ha újra és újra a sáv alsó részében maradunk, akkor hosszabb idő után áthághatatlan távolság választ el attól a pályától, amelyre a felső rész ismételt választása esetén kerülhetünk volna. A legnagyobb erőfeszítéssel sem ugorhatunk át a B pontról az A pontra.

2. táblázat

A gyorsítás intertemporális módszerei

Áldozat	Halasztás	Mulasztás
Lemondás jelenlegi fogyasztásról /flow-ról/	Lemondás jelenlegi fogyasztási tőkeképzésről /stock-képzésről/	Lemondás jelenlegi fogyasztásról és fogyasztási tőkeképzésről
A ki nem elégített szükséglet nem kumulálódik	A ki nem elégített szükséglet kumulálódik	A ki nem elégített szükséglet kumulálódik
Nem teher, nem kár a jövőben	Teher, /de nem kár/ a jövőben	Teher és kár a jövőben

A három fogalomnak, az ütemgyorsítás három "intertemporális" módszerének magyarázatát a 2. táblázatban foglaljuk össze.

Miután absztrakt síkon szétválasztottuk a három fogalmat, szólnunk kell összefüggéseikről is. Egy-egy konkrét gazdasági döntés következményeiben ugyanis gyakran összekapcsolódva, együttesen jelennek meg az áldozat, a halasztás és a mulasztás elemei. A tipikus összefüggések:

Nem minden áldozat jár együtt halasztással és mulasztással, de jóformán minden halasztás és mulasztás már elkövetésének ideje alatt is áldozatokkal jár.

Minden halasztás előbb-utóbb mulasztásba csap át, ha makacsul elhúzódik. Talán már az első pillanattól fogva terhes mulasztás-elemekkel, de ez csak akkor válik nyilvánvalóvá, amikor már felgyűlt a baj, s katasztrófális formákban jelentkezik.

A háromféle forma összefonódására példa a nagyvárosi közlekedés. Ha sokáig húzzák-halasztják az esedékes feladatok megoldását, akkor az mindvégig áldozatokat követel a városi lakosságtól. Végül pedig bekövetkezik a számos nagyváros történetéből jól ismert közlekedési csőd. A hatás továbbgyűrűzik, kihat a városi ember egész életére, biztonságára, a termelőmunka zavartalanságára. A halasztás éppen azáltal vált mulasztássá, hogy immár nem lokális baj, hanem az általános fejlődés egy szűk keresztmetszetét idézte elő.

Noha a három mozzanat összefonódik, mégis hasznos lehet absztrakt szétválasztásuk a tervező gondolkodásában. Minden egyes döntés előtt érdemes megfontolni: vajon a döntés következményei mennyiben jelentenek áldozatot /ami megengedhető, ha az érintettek készek meghozni az áldozatot/, mennyiben halasztás /ami esetleg ugyancsak megengedhető, ha nem jár mulasztással, s a halasztás révén felszabadult erőforrás esetleg célszerűbben használható fel másutt/. S mennyiben jelent valamilyen döntés irreverzibilis, jövátéhetetlen vagy csak súlyos veszteségekkel jövátéhető mulasztást?

A kérdésnek vannak etikai vonatkozásai: mennyiben köteles a jelen generáció képviselni a jövő generáció érdekeit. De hát a valóságban csupán a lakosság kis hányadánál jelent ez szigorúan generációközi problémát. Az 1971-85. évi tizenöt éves terv kidolgozásában közreműködők zöme 30-50 éves; de részt vesznek ennél fiatalabbak is a munkában. Legtöbbünk még saját életében tapasztalja majd a halasztások és mulasztások következményeit.

Noha távol áll tőlem a távlati tervezés során figyelembe veendő etikai követelmények lebecsülése, a problémakör számottevő része sokkal szűkebben vett gazdaságossági kérdésekhez vezet el. Az előbbi példához visszatérve: a városi közlekedés elhanyagolása nem csupán azt jelenti, hogy egy nehéz gondot ügyesen átcsúsztattunk a "jövő generációk" vállára, hanem azt is, hogy a közlekedési csődöt sokkal drágább lesz kiküszöbölni, mint amennyibe a megelőzése került volna. S hasonlóképpen: a már megmérgezett folyók megtisztítása, az elpusztított erdők, parkok, gyümölcsösök újraültetése jóval nagyobb költség lesz, mint ha eleve el sem követjük ezeket a természetromboló mulasztásokat.

Végeredményben megállapíthatjuk: a közeljövő növekedési ütemét nemcsak a jelen fogyasztás terhére emelhet-

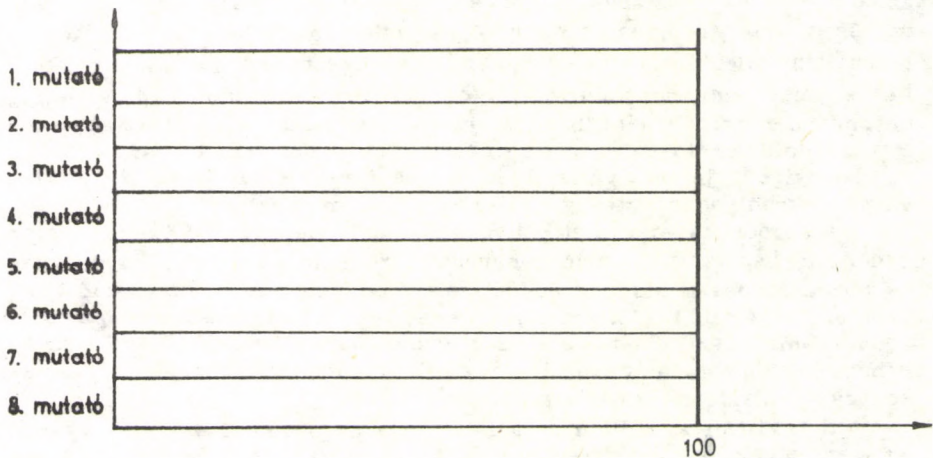

jük /áldozat/, hanem a jövő rovására is /halasztás, mulasztás/.

E megállapítás visszavezet a fejezet címében jelzett témához: a növekedés eredményeinek méréséhez. Újabb érvet kaptunk a korábban már más szempontból is megbírált gyakorlat ellen: az ellen ugyanis, hogy a gazdasági rendszer teljesítményét összefoglalóan népgazdasági volumen-mutatószámok növekedési ütemével fejezzük ki. Sohasem szabad elhagynunk a kérdést: mi van a magas ütem mögött? Lehet, hogy - legalábbis részben - az magyarázza: nagy áldozatokat követelünk a jelenben, és elhalasztott, elmulasztott feladatokkal terheljük meg a jövőt.

4. 4. Az előrenyomulás arcvonala

A harmónia-követelmények méréséhez még egy gondolattal szeretnék hozzájárulni.

8. ábra

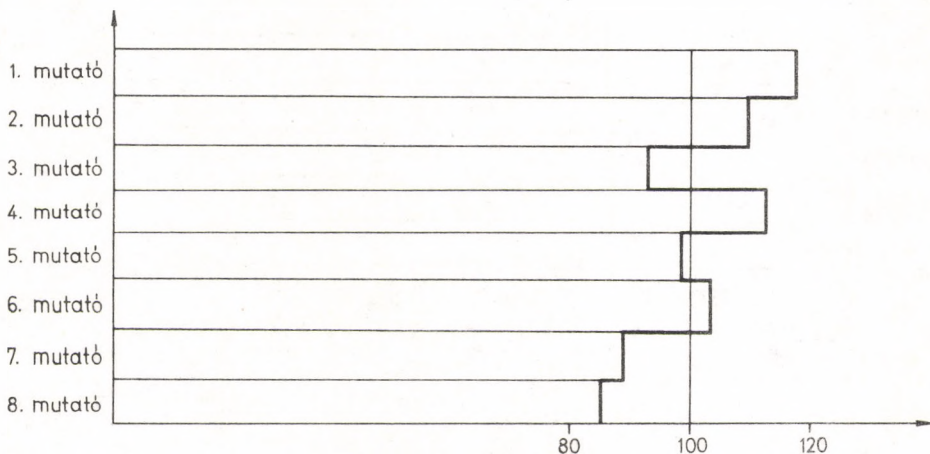
Tökéletesen egyenletes arcvonal

Az ország teljesítőképességét, gazdasági potenciálját egy-egy időpontban a stock-mutatók alkalmasan kiválasztott együttesével írhatjuk le. Ez jellemezheti mind az anyagi, mind a "szellemi" tőke nagyságát és összetételét, más szóval az ország természeti kincseit, emberalkotta

anyagi gazdagságát, vagyonát és legértékesebb erőforrását: emberállományát.

Ezek után normáljuk a kiválasztott stock-mutatókat. Tegyük fel egy pillanatra, hogy képesek vagyunk megállapítani: mi lenne a szóban forgó országban egy adott időpontban egy-egy mutató abszolút értéke, ha a különféle mutatók szigorú összhangban lennének egymással és az ország általános fejlettségével. Legyen ez a stock-mutatók harmonikus normája és tekintsük a mutató norma szerinti értékét 100%-nak. Ezek után megállapíthatjuk valamennyi mutató tényleges értékét, a harmonikus norma százalékában.

9. ábra

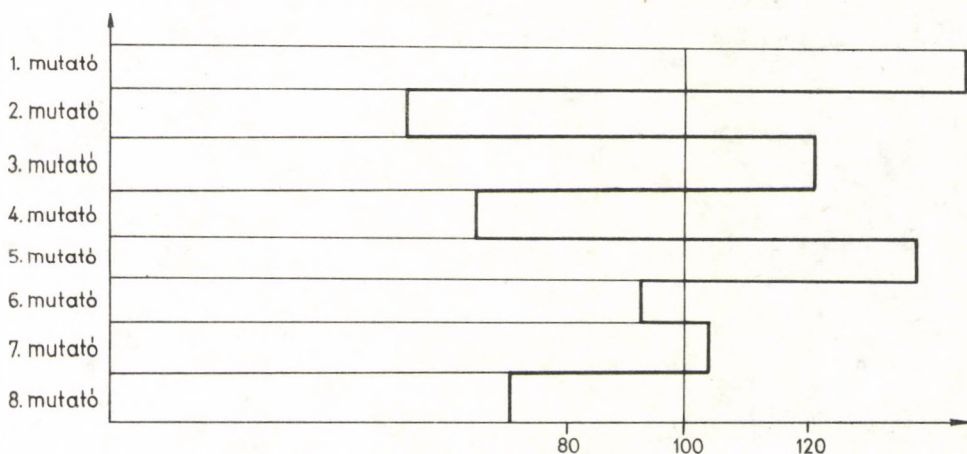
Aránylag egyenletes arcvonal

A 8., 9., 10. ábrákon minden mutatót egy-egy vízszintes oszlop reprezentál. Az egymás alá elhelyezett oszlopok /vastagon kihúzott/ jobb oldali határvonalát a gazdasági előrenyomulás arcvonalának nevezem.

A 8. ábra az ideális esetet mutatja be: valamennyi mutató értéke pontosan 100%; az előrenyomulás arcvonala függőleges egyenes. A valóságban ez sohasem valósulhat meg így, már csak azért sem, mert nem értelmezhető teljes egyértelműséggel a 100% mértéke sem. De még ha pontosan ismernők is a harmonikus normát, minden valóságos növekedés súrlódásokkal, átmeneti részleges előreugrások és elmorogások sorozatából áll.

Teljesen elégedettek lehetünk akkor is, ha az előrenyomulás arcvonala nem a 8., hanem a 9. ábra szerinti képet mutatja. Az

arcvonal aránylag egyenletes, az eltérések egy nem túl széles sávon belül maradnak. Az ország potenciálja harmonikus. Önkényes persze, hogy hol húzzuk meg a sáv határait: ± 10 , vagy $\pm 20\%$ -nál - de nyilván nem helyes $\pm 50\%$ -os kiugrást megengednünk.

10. ábra

Egyenetlen arcvonal

Ezzel szemben a 10. ábrán súlyosan egyenetlen előrenyomulási arcvonalat mutatunk be. Itt az eltérések messze kilógnak bármiféle harmonikusnak minősíthető sávból. A bal felé mutatkozó betüremkedések a halasztás következményei az ország stock-jában. Az ország potenciálja diszharmonikus.

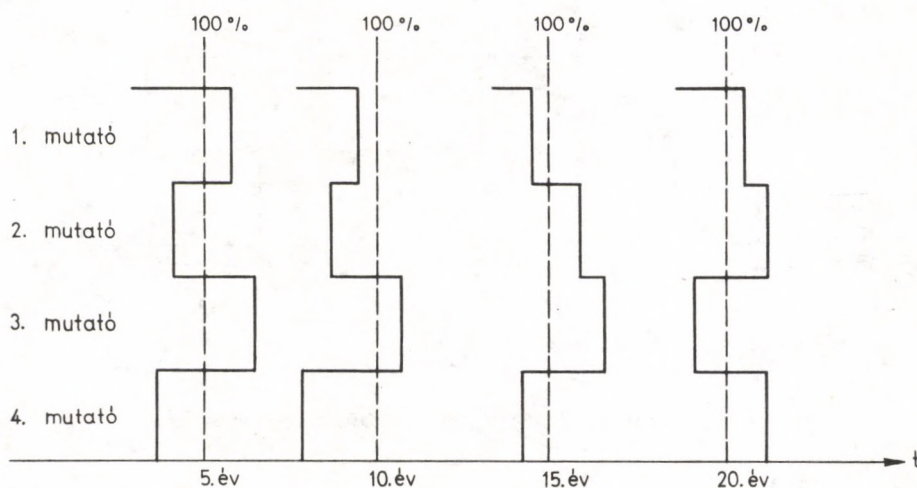
A 8.-9.-10. ábrán három "állóképet" mutattunk be. Ennél azonban sokkal fontosabb az arcvonal dinamikájának tanulmányozása, "mozgóképeken". Erre utal az elnevezés is: nem egyszerűen a stock szerkezetét, összetételét kívánjuk leírni, hanem az előrenyomulás arcvonalát, azaz mozgást.

Vessük össze a 11. és 12. ábrát. Mindkettőn a vízszintes tengelynek kettős szerepe van. Egyrészt az időt mértük fel: mondjuk egy húszéves tervben megtervezett stock-ot az ötödik, tizedik, tizenötödik és huszadik év végére. Másrészt egy-egy évnél a függőleges szaggatott egyenes jelzi a harmonikus normát. Az egyszerűség kedvéért csupán négy stock-mutatót figyelünk meg. Ilyen lehetne pl. az ipari termelőtőke, az útállomány, a diplomások létszáma és a lakásállomány.

Az ábrán azonban nem szerepelnek empirikus adatok - ez csupán a szemléltetést szolgálja.

A 11. ábrán leírt előrenyomulást harmonikusnak minősíthatjuk. Az arcvonal ugyanis változtatgatja alakját: hol az egyik, hol a másik mutató marad el, illetve ugrik előre. Ez nemcsak elkerülhetetlen, de néha kifejezetten célszerű is lehet: erőforrásokat koncentrálnunk egy-egy

11. ábra

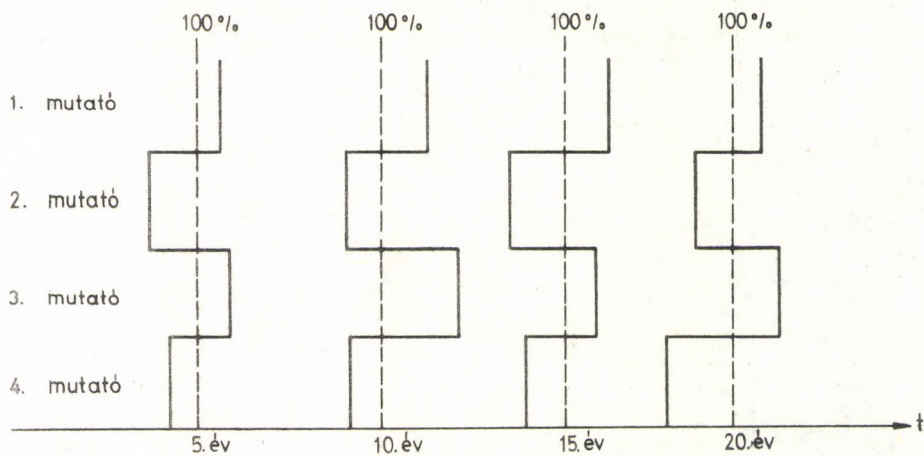
Harmonikus /mozgó arcvonalú/ előrenyomulás

feladat elvégzésére, ami megtakarításokkal, "economics of scale"-el /a tömegméretű, "nagyüzemi" tevékenység relatív előnyeivel/ járhat.

A 12. ábrán leírt előrenyomulás ezzel szemben diszharmonikus. A betüremkedések makacsak, az arcvonal alakja merev. A halasztás krónikussá válik, s egyre inkább mulasztássá fajul.

Célszerű lenne a 9.-12. ábrákhoz hasonló elemzéseket végezni a távlati tervezés keretében. Nem baj, ha a normálás bizonytalan, s nem tudjuk egészen pontosan, mi a 100%. A fő az, hogy végigkísérjük - a 11.-12. ábrákhoz hasonló módon - az előrenyomulás dinamikáját, visszamenőlegesen egy-két évtizedre és előre, újabb egy-két évtizedre. Így jobban szembetűnik majd, hogy rugalmas adaptációkkal, állandóan változó, a 11. ábrához hasonló típusú harmonikus előrenyo-

mulással van-e dolgunk, vagy a 12. ábra esetével: a megmerevedett, krónikussá vált diszharmóniákkal.

12. ábra

Diszharmonikus /merev arcvonalú/ előrenyomulás

S ezzel el is jutottunk a következő fejezet témájához: a diszharmonikus növekedés elemzéséhez.

5. A DISZHARMONIKUS FEJLŐDÉS SPECIÁLIS TÍPUSA: AZ ERŐLTETETT NÖVEKEDÉS

5.1. A sebesség tényezői

Miután áttekintettük a harmonikus növekedés fogalmát, követelményeit és a mérés néhány problémáját, most áttérünk a diszharmonikus növekedés megvitatására. Ehhez azonban előbb néhány szót kell szólni a növekedés sebességének tényezőiről.

Mindenekelőtt szeretnék megfogalmazni egy hipotézist - nagyon óvatosan, valósággal félve a várható ellenvélemények és bírálatok zuhatagától.

Azt hiszem, hogy amikor egy ország már túljutott az elmara-dottságból való kilépés első, viharos periódusán, a "take-off" (30) szakaszán, s többé-kevésbé harmonikusan növekszik a továbbiakban, úgy rendszerint kialakul a növekedésnek valamiféle "normál üteme". Ez valahol 3-4% körül van /lehet, hogy nem pont ennyi, hanem 2, vagy 5 - de bizonyos, hogy nem 1 és nem 7/.

Nem lehetetlen, hogy egy ország valóságos növekedési üteme gyorsabb, sőt esetleg jóval gyorsabb legyen a "normál ütemnél". De ha így van, akkor annak minden esetben valami speciális magyarázata van. Gazdasági csodák nincsenek. Megemlítek néhány reális gyorsító tényezőt. (31)

1. Különlegesen kedvező természeti környezet. Ide tartoznak a geológiai kincsek, a mezőgazdaság éghajlati és talajadottságai, tengerpart léte és a hajókikötés feltételei, a turistákat vonzó természeti körülmények stb. Feltételezhető, hogy - ha egyébként azonosak lennének a feltételek - Kuwait sokkal gyorsabban fejlődne, mint Egyiptom vagy Szudán, lévén az egy főre számított geológiai kincsben a világ leggazdagabb országa. Kuwait persze extrém példa. Hozhatok kevésbé szélsőséges példát is. Szomszédunk, Románia jóval gazdagabb természeti kincsekben /olajban, ércekben, fában/, mint Magyarország; van tengere - s mindez előnyt ad számára a növekedés ütemében.

2. Különösen kedvező elhelyezkedés a nemzetközi konfliktusokban. Előnyös helyzetben vannak például azok az országok,

---

(30) Az angol elnevezést a repülés szótárából vették át: így nevezik azt a pillanatot, amikor a repülőgép "elszakad" a földtől.

(31) A gyorsító tényezőkkel ellentétes hatású "lassítókkal", a tárgyalás rövidítése kedvéért, nem foglalkozom. Egy részük egyszerűen a gyorsító tényező megfordítottja: az átlagosnál sokkal kedvezőtlenebb természeti környezet, külső kizsákmányolás stb.

amelyek nem szenvedtek háborús pusztulásokat. A gazdasági fejlődés élvonalában haladó országok mindegyikéről - az USA-ról, Kanadáról, Új-Zélandról, Svédországról, Svájcra - elmondható ez.

Itt említhetjük meg, sajátos történelmi paradoxként, Nyugat-Németországot és Japánt. Noha a második világháború vesztesei - éppen ez vezetett ahhoz, hogy hosszú időn át sokkal kevesebbet fordítottak fegyverkezésre, mint a győztesek. A militarizmus leépítéséből származó megtakarítást gazdasági növekedésre fordíthatták.

3. A növekedés gyorsításához hozzájárulhatnak külső erőforrások. Sokféle formája lehet:

- Gyarmatok kizsákmányolása.
- Bevándorlás. Különösen az utóbbi időben jól képzett szakemberek, köztük értékes tudományos és műszaki káderek áramlanak a legfejlettebb országokba - miközben a kiképzés költségeit a bevándorló eredeti hazája viselte.
- Külföldön kihelyezett tőke után beszedett profitok.
- Külföldi segítyek.
- Vendégmunkások által hazaküldött keresmény. /Spanyolország, Olaszország, Portugália, Görögország egyik külső erőforrása/.

A külső erőforrások tényleges hatásáról nincsen kellően alapos és tárgyilagos áttekintés. A probléma vizsgálatait eddig túlságosan áthatották különféle politikai előítéletek, a propaganda és az ellenpropaganda szempontjai.

4. A fejlődést meggyorsíthatja az ország termelésének, gazdálkodásának a többi országokénál magasabb fokú hatékonysága. Nagyfokú takarékoság, az erőforrások teljes kihasználása, teljes foglalkoztatottság, a dolgozók különleges szorgalma és lelkiismeretessége, vállalkozás és kezdeményezés, az újítások gyors bevezetése, okos beruházási döntések, ügyes külkereskedelmi üzletkötések és így tovább - hosszan sorolhatnánk azokat a jelenségeket, amelyek a "hatékonyság" címszó alá tartoznak. Nemigen létezik olyan ország, amelyben mindez együtt megtalálható. Bizonyos azonban, hogy jónéhány a felsorolt jelenségek közül szerepet játszott a Szovjetunió, Japán vagy az USA gazdasági fejlődésében.

A tervezés aktív szerepe nem utolsósorban abban áll, hogy megfelelő intézkedéseket irányoz elő a hatékonyság előmozdítására, s ezzel gyorsítja a fejlődést.

5. Végül, de nem utolsósorban: az aggregált volumen-mutatókban mért növekedési ütem emelését elősegíthetik az előző fejezetben tárgyalt intertemporális átcsoportosítások, az áldozatok, a halasztások és a mulasztások.

A távlati tervezés csak akkor irányoz elő jogosultán a "normál ütemnél" magasabb /mondjuk 6, 7 vagy 8 százalékos/ flow-növekedési ütemet, ha biztos abban, hogy érezhetően hatni fog a tervperiódusban az 1.-4. pontokban ismertetett gyorsító tényezők egyike-másika, esetleg több tényező együttesen - vagy ha tudatosan vállal intertemporális átcsoportosításokat: áldozatokat, halasztásokat, mulasztásokat.

5.2. A diszharmonikus pályák sokfélesége

Hiba lenne bármelyik országot idealizálni. A "harmonikus növekedés" elméleti konstrukció; a maga tisztaságában tulajdonképpen sehol sem érvényesül. Minden ország valóságos gazdaságtörténete különböző eltéréseket mutat a tiszta harmóniától.

Tulajdonképpen mindaz, amit a tanulmány eddigi részében kifejtettem, nem más, mint egy értékelési rendszer a különböző konkrét történelmi növekedési folyamatok elbírálására. Olyan ez, mintha megadjuk egy iskola tantárgyait és osztályozási elveit: ennek alapján megállapíthatjuk minden egyes tanuló "bizonyítványát".

Vessünk például legalább egy pillantást az USA fejlődésére. Ma anyagi javakban a világ leggazdagabb országa. De fejlődési pályája egyáltalán nem volt harmonikus - s nem az ma sem.

Gazdagságát részben az 5.1. szakaszban felsorolt különleges feltételeknek köszönheti: kedvező természeti adottságok, kedvező történelmi körülmények, külső erőforrások. Ehhez párosult /sokféle pazarlással keveredve/ a termelés nagyfokú hatékonysága. S végül: itt is találunk áldozatokat, halasztásokat, mulasztásokat. Csupán cimszavakban utalunk a tizenkét harmónia-követelmény leginkább jellemző megsértéseire, a 3.2. szakaszban bevezetett sorszámozás szerint:

1. 1. A fogyasztás növekedése nem volt egyenletes; többször került sor a lakosságot súlyosan érintő visszaesésekre.
2. Jóllehet óriásiak az eredmények a fogyasztók anyagi szükségleteinek kielégítésében, vannak súlyosan elmaradt szférák /a nagyvárosi tömegközlekedés; a gettók lakáshelyzete stb./.
3. Igen élesek a jövedelmi egyenlőtlenségek. Nagy csoportok vannak hátrányos helyzetben, főként a fekete lakosság.
4. 1. Sokszor volt széles körű munkanélküliség. /Jelenleg is az van./
4. 2. Noha rendkívül nagy eredmények vannak az egészségvédelemben, hiányzik az általános társadalombiztosítás, az ingyenes vagy nagyon kedvezményes állami egészségügyi ellátás által nyújtott biztonság.
4. 3. Alig van /s hosszú időn át egyáltalán nem volt/ szervezett általános gondoskodás az öregekről.
4. 4. Nyomasztó a közbiztonság rossz állapota.
5. 1. Jóformán alig van társadalmi hozzájárulás a gyerekek neveléséhez.
5. 2. Az oktatásban nem egyenlők az esélyek; a lakosság nagy csoportjainak gyerekei súlyosan hátrányos helyzetben vannak.
5. 4. Sokféle anyagi feltétel hiányzik a nők társadalmi egyenlőségéhez.
11. Súlyos pusztítás ment végbe a természeti környezetben. Számos, alapvetően fontos gazdasági harmónia-követelmény rendben teljesül. Különösen érdemes kiemelni a 7.) követelményt, a nem-

kompetitív termelés arányosságát, a 8.) követelményt, a gyors technikai fejlődést, a minőség javulását és a kutatás sikereit.

Közhely azt mondani: az USA az ellentmondások országa. Mégis, a fenti áttekintés is ezt a közhellyé vált igazságot támasztja alá. Az anyagi javakban leggazdagabb országot kétségkívül a növekedés diszharmóniája jellemzi.

Hasonlóképpen elemezhetnénk a többi országot is, akár a háboru utáni "gazdasági csodák" országait, Japánt, Nyugat-Németországot, akár az újabban meggyorsult Spanyolországot: mindegyikben diszharmonikus vonások egy-egy jellegzetes együttese mutatható ki. Talán sikerülni fog a további kutatások során csoportosítani a diszharmonikus fejlődés fő típusait. Most azonban nem mernék még vállalkozni tipológia kialakítására. Csupán egyetlen típussal szeretnék részletesebben foglalkozni: ezt a továbbiakban erőltetett növekedésnek fogom nevezni.

5.3. Az erőltetett növekedés "tisza" típusa

Az "erőltetett növekedés" fogalmának kialakításához főképpen a magyar gazdaság 1949-53-as periódusának tapasztalataiból merítettem. Kísérletet teszek azonban arra, hogy kissé túllépjek egyetlen ország egyetlen, aránylag rövid periódusának sajátosságain. Az "erőltetett növekedés" fogalmát - a későbbiekben definiált értelemben - kissé általánosabban értelmezem. A diszharmonikus növekedési pályák egy szélesebb típusát nevezem így. Az erőltetett növekedés néhány jellegzetes ismérve megmutatkozott más szocialista országokban is, sőt találkoztunk rokon jelenségekkel nem-szocialista államokban is; főként az elmaradott, azelőtt gyarmati, s most az önálló fejlődés útjára lépett, gyorsan növekedni akaró országokban.

Az "erőltetett növekedés" a fejlődési pálya egy "ideál-típusa" /Max Weber szóhasználatára szerint értelmezve a kifejezést/. Elméleti konstrukció, amely a maga tisztaságában sehol sem valósult meg. Csupán azt mondhatjuk: több ország mutatott hosszabb időn át olyan jelenségeket, amelyek az erőltetett növekedés tüneteinek felelnek meg.

A hőmérséklet gyakorlati mérését úgy oldották meg, hogy kijelöltek két jól definiálható hőmérsékletet: a víz fagypontját és forrtpontját. E két "tisza" pont között 100 egységre osztották a skálát. Hasonló szerepet szánják a "tisztán" harmonikus és a "tisztán" erőltetett növekedés elméleti konstrukcióinak. A valóságos növekedési folyamatok számottevő része a kettő /vagy esetleg további, itt most nem tárgyalt "tisza" típusok/ keveréke. A keverék leírását, magyarázatát, megértését könnyíti meg a "tisza" típusok megkonstruálása.

Miután megindokoltam a fogalom bevezetését, rátérhetünk a definícióra. Ezt táblázatos formában adjuk meg. A 3. táblázat sorai a harmonikus növekedés tizenkét követelménye, illetve a hozzájuk rendelt rész-követelmények szerint tagolódnak. Az oszlopok a gyorsítás három intertemporális módszerére utalnak: az áldozatra, halasztásra és mulasztásra. A táblázat üresen áll ott, ahol az erőltetett növekedés nem sért meg egy-egy követelményt, s felkiáltójel szerepel, ahol

valamely követelményt megszeg. A megsértés "súlyosságát" jelképezi, hogy egy vagy több felkiáltójelet láthatunk-e.

3. táblázat

Az erőltetett növekedés jellegzetes diszharmóniái

Sorszám	A harmónia-követelmény megnevezése	Áldozat	Halasztás	Mulasztás
1.	A fogyasztás emelése	!!		
2.	A fogyasztói igények arányos kielégítése	!!	!!	
3.	Ösztönző és igazságos jövedelemeloszlás			
4. 1.	Teljes foglalkoztatottság			
4. 2.	Egészségvédelem		!	
4. 3.	Gondoskodás az öregekről			
4. 4.	Közbiztonság			
5. 1.	Társadalmi hozzájárulás a gyermekek neveléséhez			
5. 2.	Egyenlő esélyek az oktatásban			
5. 3.	Mobilitás			
5. 4.	A nők társadalmi egyenlősége			
5. 5.	A szabad idő növelése	!		
6. 1.	Az oktatás gyors fejlesztése		!	
6. 2.	Minőségi összhang a termelés szakemberigénye és a szakemberállomány között		!	!
7.	Strukturális arányosság a nem-kompetitív termelésben	!	!	
8. 1.	A termelés technológiájának korszerűsége			
8. 2.	A minőség javítása	!!	!!	!
8. 3.	A kutatás és fejlesztés előmozdítása			
9. 1.	A fizetési mérleg egyensúlya		!	
9. 2.	Az export és a termelés minőségi összhangja		!	!
10.	A reprodukálható fizikai tőke gondos karbantartása	!	!	
11.	A környezet, a természet védelme		!	!
12.	Tartalékok állandó biztosítása		!!	

Noha a táblázat minden üres helye, s valamennyi felkiáltójele lényeges az erőltetett növekedés fogalmának megértéséhez, külön is felhívom a figyelmet néhány általánosabb jellegzetességre.

Az erőltetett növekedés nagy áldozatot igényel résztvevőtől, a jelen generációtól. De nemcsak tőlük; terheket rak a jövőre is. Elhalasztaktuálissá vált beruházási, fogyasztási tőke-képzési feladatokat. Így tehát az erőltetett növekedési pályán haj-

szolt ország fogyasztási vagyona jóval kisebb lehet, mint a vele azonos egy főre eső volument előállító, de kevésbé hajszolt országé.

Az erőltetett növekedésben elmarad a minőség a mennyiség mögött.

Az erőltetetten növekvő gazdaságban nincs elegendő tartalék: nem eléggé rugalmas és gyors az adaptáció. Számos területen hiány van anyagban, energiában, alkatrészben, kapacitásban, munkaerőben: a hiányhelyzet sokszor erős feszültséghez vezet.

5.4. Az erőltetett növekedés indokai és motívumai

Történelmietlen szemlélet lenne az erőltetett növekedést túl ambiciózus államférfiak becsvágyával magyarázni. Még felületesebb az erőltetett növekedést egyszerűen "irracionális" gazdaságpolitikának minősíteni.

Az erőltetett növekedés, tipikus esetben, szegény, elmaradott országokban jelentkezik. Ez volt a helyzet a húszas évek Szovjetuniójában; a háború után több kelet-európai és ázsiai szocialista országban; de ez a háttér számos nem-szocialista ázsiai és afrikai állam erőltetett növekedést hajszoló gazdaságpolitikájának is. "Utolérni a fejlett országokat" - ez nem csak nagyravágyó politikusok jelszava; ez milliók igazi óhaja. Nehéz egy magyar vagy lengyel vagy indiai kohásznak elviselnie a gondolatot: azért kell rosszabbul élnie, mint amerikai szaktársának, mert történetesen Magyarországon, Lengyelországban, vagy Indiában született és nem az USA-ban. Az elmaradottabb országok lakosai között különféle politikai meggyőződésű embereket találunk; vannak, akik elfogadhatónak tekintik saját hazájuk politikai-gazdasági berendezkedését, s ezzel együtt jövedelemeloszlását is, mások nem. De azt kivétel nélkül mindegyikük igazságtalannak érzi, hogy két azonos munkát végző, azonos iskolázottságú, azonos társadalmi réteghez tartozó ember életkörülményei között szédületes szakadék legyen, csak azért, mert az egyik egy szegény, a másik egy gazdag nép fia. A feszültség korunkban egyre nő, ahogy a távolságok csökkennek, ahogy a turizmus, a mozi, a televízió, a színes magazinok közelebb hozzák a szegényebb országok lakosságához is a gazdagabbak életformáját. Ez a feszültség, az elmaradottság tudata /vagy talán ne féljünk kimondani a szót/, az irigység nagyon is emberi érzése - íme, az erőltetett növekedés néhány fontos motívuma.

Ehhez párosul még a veszélyeztetettség, a fenyegetettség érzete. Így volt ez a Szovjetunióban gyors növekedése kezdetén; bizonyára így van ez most Kínában is. A Szovjetunió attól tartott, hogy megtámadják - s a történelem bebizonyította, hogy joggal tartott tőle. Ezért igyekezett minél gyorsabban kifejleszteni azokat az ágazatokat - a kohászatot, gépipart, vegyipart -, amelyek a védelmi potenciál alapjait képezik.

Már a tanulmány egyik korábbi részében is hangsúlyoztam, s most még egyszer aláhúzom: az a körülmény, hogy az erőltetett nö-

vekedést diszharmonianak minősítem, nem jelent okvetlenül elítélést. Lehetnek történelmi körülmények, amelyek diszharmoniat igényelnek /vagy legalábbis érthetővé teszik, magyarázzák, mentik/. Nincs általános érvényű recept arra, hogy mikor jogosult a diszharmonikus fejlődés s mikor nem.

Ennek megfelelően nem is szeretnék a továbbiakban állást foglalni: melyik ország számára tanácsolnám az erőltetett növekedés folytatását /vagy esetleg megkezdését/, s melyiknek nem. Ezt csak az egyes országok helyzetének konkrét elemzése alapján lehetne megközelíteni, s egészségesebb, ha ezt mindenütt a hazai közgazdászok végzik el. A magam részéről csupán a magyar helyzet elemzésére szorítkozom. Mindazt, amit a következő fejezetben normatív véleményként, ajánlasként kifejtek, Magyarországra vonatkozik - az általánosítás igénye nélkül.

5.5. Harmónia és ütem

Az erőltetett növekedés fogalmának tisztázása után készen állunk arra, hogy visszatérjünk az 1. fejezetben jelzett dilemmára, a harmónia és az ütem összefüggésére.

Elméletileg nincsen a két követelmény között közvetlen logikai ellentmondás. Elképzelhető például egy dinamikus terv-modell, amelyben a korlátozó feltételek előírják az összes harmónia-követelményeket, a célfüggvény pedig a növekedési ütem maximálása, a harmónia-követelmények kielégítése mellett.

Tanulmányom megfogalmazásakor azonban nem egy absztrakt tervmodell korlátozó feltételei és célfüggvényei lebegtek a szemem előtt, hanem az eleven gazdaságpolitikában uralkodó gyakorlati törekvések. Ebből a nézőpontból pedig igenis élesen megkülönböztethető a harmóniára törekvő politika az ütem fokozását harmónia-követelmények megsértése árán is erőltető politikától.

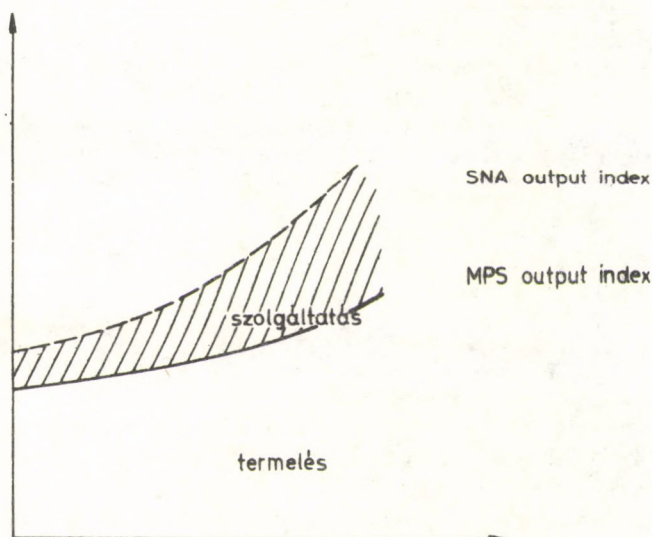
Mivel a gyakorlatban egyetlen országban sem érvényesült "vegyszertár" sem az egyik, sem a másik pálya, az összehasonlítást gondolat kísérlet alapján végezzük el. Hogyan térne el egymástól ugyanazon ország növekedési üteme, ha /egyébként azonos külső körülmények között, s azonos állapotból azonos történelmi időpontban elindulva/ A/ "tisztá" harmonikus pályán, vagy B/ "tisztá" erőltetett növekedési pályán haladna?

A "tisztá" erőltetett növekedési pályán az aggregált output volumen-indexek magasabb növekedési ütemet jeleznének, mint a "tisztá" harmonikus pályán.

Az eltérés mérve bizonyos fokig attól is függne, hogy milyen mutatóval mérjük a volument. Minél szűkebbre vonjuk a volumen indexben visszatükrözött output határait, annál nagyobb lesz az eltérés az erőltetett növekedési pálya javára. Tehát:

A szolgáltatások egy részét számba nem vevő elszámolási rendszer /az ún. MPS rendszer/ nagyobb eltérést mutat ki az erőltetett növekedés javára, mint a szolgáltatásokat számba vevő elszámolás

/az un. SNA-rendszer/. Ez természetes, hiszen az erőltetett növekedés egyik ismérve a szolgáltatások fejlődésének elhanyagolása, s ez az előbbi fajta számbavételénél elsikkad. (32)

13. ábra

Harmonikus pálya MPS és SNA indexben mérve

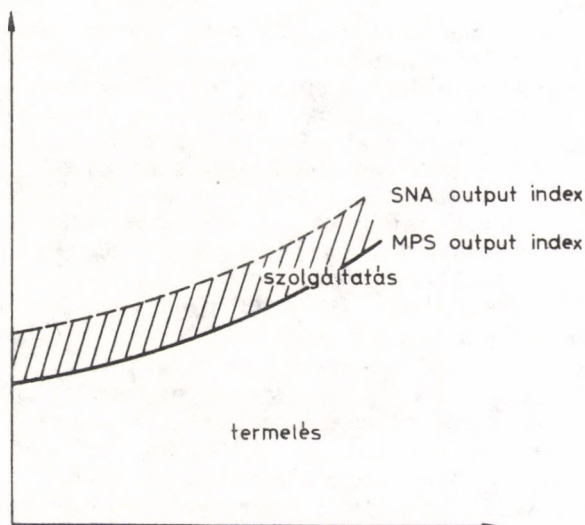
A gondolatot a 13. és 14. ábrán szemléltetjük. A 13. ábrán a harmonikus pályán növekszik a szolgáltatások részaránya, a 14. ábrán az erőltetett növekedési pályán a részarány az időben változatlan. Ha már most MPS index, azaz az alsó folytonos görbék szerint hasonlítjuk össze a kétféle pályát, akkor az erőltetett növekedés jóval gyorsabbnak tűnik. Ha viszont SNA-rendszerben számolunk, s a két felső, szaggatott vonalat vetjük össze, az eltérés kisebb lesz: a

(32) A magyar statisztika egy idő óta már mindkét elszámolási rendszerben, párhuzamosan mutatja ki a társadalmi termelés fő adatait. A távlati terv előirányzatai is párhuzamosan készülnek mindkét rendszerben.

Az SNA-rendszer alkalmazásánál számbavételi problémát okoz a nem-anyagi szolgáltatások volumenének mérése.

termelés lassabb növekedését a 13. ábrán bizonyos fokig ellensúlyozza a szolgáltatások gyorsuló növekedése. (33)

14. ábra

Erőltetett növekedési pálya MPS és
SNA indexben mérve

(33) Itt említenék meg egy - nézetem szerint téves - véleményt, amellyel többször találkoztam. Eszerint állítólag nincs is nagy jelentősége annak, hogy MPS, vagy SNA-rendszerben számolunk-e, hiszen a magyar gazdaság tényleges idősorait vizsgálva, mindkét index szerint körülbelül azonos növekedési ütemeket kapunk. Ez azonban csak akkor igaz, ha a 14. ábrán leírt eset áll fenn, azaz a szolgáltatások részaránya többé-kevésbé állandó.

A vitatott véleményt logikailag meg kellene fordítani. Ha egy közepesen fejlett ország növekedését hosszú, több évtizedes időszakra vizsgáljuk, s azt tapasztaljuk: az SNA és az MPS indexek kb. azonos növekedési ütemet adnak meg, akkor ez diszharmóniát jelez. Akkor ugyanis ebben az országban nem ment végbe a szolgáltatások harmonikus - azaz a termelésnél gyorsabb - növekedése.

Még nagyobb lenne az eltérés az erőltetett növekedés javára, ha nem az egész társadalmi termelést vizsgálnánk, hanem csupán az ipari termelést. Az erőltetett növekedés ugyanis háttérbe szorítja - az ipar fejlesztéséhez képest - a közlekedést, az építőipart és a kereskedelmet, s ez elhomályosodik az összehasonlításnak ebben a leszűkített formájában.

Noha a mutató megválasztásának fontos szerepe van - nem szeretném erre korlátozni a problémát. Válasszunk egy átfogó volumenmutatót az összehasonlításra, pl. a bruttó hazai termék, a GDP mutatóját, SNA-rendszer szerint számba véve. Megismételhetem az előbbi állítást: ezzel a mutatóval mérve is gyorsabb lenne a növekedési ütem az erőltetett, mint a harmonikus növekedési pályán.

Két egyszerű - mondhatni triviális - ok magyarázza ezt:

Először: az erőltetett növekedés keretében relatíve alacsonyabb a fogyasztási és magasabb a beruházási hányad a nemzeti jövedelemben, mint a nem-erőltetett, harmonikus növekedés mellett. Az így nyert többletberuházás még akkor is emeli a növekedési ütemet, ha egy bizonyos határ felett már csak csökkenő /de még mindig pozitív/ differenciális hatékonysággal valósul meg a beruházás.

Másodszor: az erőltetett növekedés során a beruházásokat azokra az ágazatokra összpontosítják, amelyekben magas a termelés/tőke hányados /azaz elsősorban ipari beruházásokra/, és tartósan elhanyagolják, jelentős részben a jövőre halasztják azokat, amelyekben e hányados alacsony. Ide tartoznak mindenekelőtt a közlekedés, a lakásépítés, a kommunális beruházások, a kereskedelem, a szolgáltatások.

Kifejezhetjük az erőltetett növekedés gyorsabb ütemének magyarázatát az "áldozat - halasztás - mulasztás" fogalomhármasságával is: az áldozatok erőforrásokat szabadítanak fel a produktív felhasználás javára, a halasztások és mulasztások révén pedig a legközelebbi időszak növekedését közvetlenül leginkább gyorsító ágazatokra összpontosítható a felhalmozás.

Ez azonban nem folytatható vég nélkül. Persze, nincsen merev "határidő". Függ politikai tényezőktől: milyen mértékű áldozatra hajlandó a lakosság, s mennyi időn át. A történelmi tapasztalat azt látszik mutatni: túl nagy áldozatok túl hosszú időn át nem várhatók el, súlyosabb politikai nehézségek nélkül.

De nem is csak az áldozatok politikai hatása okozhat problémát. Az elhalasztott feladatok felgyülemlenek s előbb-utóbb mulasztásokba csapnak át. Ezek pedig gazdasági súrlódásokhoz, veszteségekhez, sőt esetleg komoly megrázkódtatásokhoz is vezethetnek, például a népgazdaság egészen végiggyűrűző energiahányhoz vagy egész városok életét felbolygató vízhiányhoz, közlekedési csődhez. Minél rosszabbul szervezett, kevésbé hatékony a termelés, és minél lazább a munkamorál, annál hamarabb vezethet az ütem hajszolása kifulladásához.

Történelmileg kivételes /bár előfordul/, hogy az erőltetett, magas növekedési ütem zuhanásszerűen lassul le. Sokkal inkább jellemző a tempó fokozatos lelassulása, esetleg a gazdaságpolitika feltett szándékai, ütemgyorsító törekvései ellenére.

Amikor egy autó, amely nagy sebességgel haladt a sík országúton, emelkedőhöz ér, a rossz autóvezető abban az illúzióban ringathatja

magát, hogy csak taposnia kell a gázpedált, s tarthatja a sebességet. (34) Az eredmény: a motor "köhögni" kezd, s hamarosan lefullad. A jó vezető tudja, mi a teendő: alacsonyabb sebességi fokozatra kell visszakapcsolni. Így a motor túlerőltetés nélkül, kissé lassabban, de biztosan, a lefulladás veszélye nélkül veszi az emelkedőt.

Ez a "visszakapcsolás" lesz a következő fejezet témája. Míg az 5. fejezetben általánosságban beszéltünk a diszharmóniáról, most áttérünk a magyar gazdaság konkrétabb vizsgálatára.

---

(34) A hasonlatot, kissé átalakítva, Jánossy Ferencről kölcsönöztem.

6. MAGYARORSZÁG ÁTMENETBEN A DISZHARMONIKUSRÓL A HARMONIKUS PÁLYÁRA

6.1. A harmónia-követelmények teljesülése: a tizenkét követelmény

Magyarországon aránylag rövid ideig, 4-5 évig érvényesült végletes, kiélezett formában az erőltetett növekedés gazdaságpolitikája. A vezető politikai testületek, a párt, a kormány, a közgazdászok már 1953-ban megkezdték a korábbi évek gazdaságpolitikájának bírálását. (35) Azóta ismételten megerősítést nyert az a gondolat, hogy nem szabad erőltetni, hajszolni a növekedés ütemét, nem túlfeszített, hanem józan, reális tervekre van szükség.

Az elmúlt másfél évtizedben számottevő lépések történtek abban az irányban, hogy országunk áttérjen a harmonikus növekedés pályájára. Hol tartunk ma?

A terjedelem korlátai lehetetlenné teszik a kimerítő értékelést. Meg kell elégednünk egy rövid pillantással a jelenlegi magyar gazdasági helyzetre. Végigvesszük a harmonikus növekedés követelményeit. Főleg azokat a jellegzetességeket emelem ki, amelyek tanulmányom témája - a harmónia és a diszharmónia - szempontjából figyelemre méltóak.

1. A fogyasztás emelése. Ezzel kapcsolatban történt a leglényegesebb változás. Az erőltetett növekedés idején megtorpant, sőt rövid időre mélyen visszaesett az anyagi fogyasztás. Az elmúlt tizenöt évben viszont állandó az emelkedés; nincs sem stagnálás, sem visszaesés.

Tíz év alatt - az 1960-69. évi periódusban - az egy főre eső anyagi fogyasztás összesen 40%-kal nőtt, ami 3.4%-os évi növekedési ütemnek felel meg. (36)

2. A fogyasztói igények kiegyensúlyozott kielégítése. Sok erőfeszítés történt az elmúlt másfél évtizedben az aránytalanságok kiküszöbölésére - de azért ma sem mondhatjuk el, hogy e követelményt teljesítjük.

A lakáshelyzet javulása lassabb, mint ahogy azt gazdaságunk fejlettségi szintjének általános emelkedése magyarázná. Elma-

---

(35) A hivatalos terminológia többféle elnevezést használt arra a jelenségcsoportra, amelyet én "erőltetett növekedésnek" nevezek: "erőltetett ütemű iparosítás", "túlfeszített terv". Jánosy F. [34] tanulmánya egy másik elnevezést vezetett be: szerinte abban az időszakban Magyarország a fejlettség magas fokára törekedett, csupán "kvázi-fejlettséget" ért el.

(36) Az adat forrása a Központi Statisztikai Hivatal [72] kiadványa.

radtunk a "nemzetközi főáramlat" szerint indokolt lakásszínvonalhoz képest. Ahhoz, hogy belekerüljünk a "főáramlatba", túl kellene szárnyalnunk a hozzánk hasonló fejlettségű országokat a lakásépítésben. Sajnos, nem is egy ország van a közepesen fejlett országok csoportjában, amelyhez képest nem csökken, hanem nő a relatív elmaradásunk. Biztató ezzel kapcsolatban a most megkezdett ötéves terv, amely lényegesen kiterjeszti a lakásépítést.

Súlyos az elmaradás a fogyasztók szállítási-közlekedési igényeinek kielégítésében. Erről azonban majd később, a 7.) követelmény kapcsán beszélünk.

Ugyancsak nem gyorsult meg eléggé az anyagi és nem-anyagi szolgáltatások fejlődése sem. Gondoljunk csak a tartós javak javítását szolgáló hálózat elmaradására, ami egyébként nem magyar sajátosság, hanem számos országban megmutatkozó diszharmonikus jelenség.

3. Ösztönző és igazságos jövedelemeloszlás. A helyzet megítélésében nem egységesek a magyar közgazdászok. Bizonyára javítható lenne - de kiáltó, széles rétegeket mélyen érintő ellentmondások nem találhatók a magyar jövedelemeloszlásban.

4.1. Teljes foglalkoztatottság. Ezt mindvégig /az erőltetett növekedés ideje alatt is, azóta is/ biztosítottuk; ez rendszerünk egyik fő vívmánya.

4.2. Egészségvédelem. Sok eredményt értünk el, főleg abban, hogy gyakorlatilag teljesen általános a társadalombiztosítás és a lakosság kedvezményes vagy ingyenes kórházi ellátása. Vannak azonban aránytalanságok. Csak két adatot említünk. Az egy főre eső orvosok számát tekintve az előkelő 9. helyen állunk Európában. Ehhez képest azonban elmaradtunk az egy főre eső kórházi ágyak számában: itt a 17. hely jut Magyarországnak. A "halasztás" jelenségének egyik terrénuma: a kórházépítés. (37)

4.3. Nyugdíj. Általános nyugdíjrendszerünk van. Igaz, a nyugdíjak színvonala szerény. De magát a tényt, az öregekről való gondoskodás állami szervezettségét fontos vívmánynak tekinthetjük.

4.4. Közbiztonság. Nincs okunk különösebb panaszra. A közbiztonság lényegesen jobb, mint számos gazdagabb országban.

A 4.1. - 4.4. követelményekről együttvéve elmondhatjuk: az anyagi és szociális életkörülmények biztonságában számottevőek az eredményeink. Olyan tényező ez, amit gyakran elhanyagolnak azokban a nemzetközi összehasonlításokban, amelyek kizárólag egy-két volumen-mutatóra /pl. fogyasztás per fő stb./ összpontosítják a figyelmet.

5. A képességek szabad kibontakozásának lehetősége. Nehéz lenne itt összefoglaló "osztályzatot" adni: nagy vívmányok és sajnálatos mulasztások keverednek e követelmények teljesítésében. Csupán arra szorítkozom, hogy kiemeljem a legfontosabb eredményt:

---

(37) Az adat forrása a Munkaerő és Életszínvonal Távlati Tervezési Bizottságának [29] kiadványa, 98. old.

az oktatás ingyenességét. Ez a legfontosabb anyagi alapja annak, hogy a fiatalság közös startvonalról indulhasson. Sok más intézkedés egészíti ki ezt - mégsem mondhatjuk el, hogy valóban egyenlőek az esélyek, s az életpálya egyformán nyílt mindenki számára. Tagadhatatlan, hogy ma is hátránnyal indulnak azok a fiatalok, akik kevésbé kulturált otthonban nőttek fel, akiknek szülei kevesebb anyagi segítséget adhattak különórákhoz, nyelvtanuláshoz, könyvek vásárlásához, kevésbé rendelkeznek a fiatalok útját egyenlítő személyi kapcsolatokkal és így tovább. Ez azonban olyan kérdéskörhöz vezet el, amely túlnőne tanulmányom témakörén - inkább csak jelezni akartam a probléma fennállását.

6.1. Az oktatás gyors fejlesztése. Számottevő fejlődés - és sokféle halasztás, mulasztás jellemzi a helyzetet. Így például az oktatási személyzet fizetésének elmaradása olyan mulasztás volt, amely - attól félek - hosszú időn át kedvezőtlenül éreztetni fogja hatását a káderek nem eléggé igényes kiválasztódásában, s végső soron az oktatás minőségében. Emellett elmaradás van az oktatás beruházásaiban, az épületállomány és a felszerelés felújításában és fejlesztésében. A gazdasági fejlettségnek azon a színvonalán, amelyen Magyarország jelenleg van, kb. a GDP 4.5 - 5%-át fordítják oktatási célra - de Magyarország ennél kevesebbet szánt erre. (38)

6.2. Minőségi összhang a termelés szakember-igénye és a szakemberállomány között. A gyors átáramlás a faluból a városba lassulóban van. Az elmúlt évtizedekben a gyárakba került "nyers" munkaerőt kezdi megemészteni, igazi ipari munkássá formálni a termelés. Ebben a tekintetben, úgy tűnik, haladunk a harmónia felé.

7. Strukturális arányosságok a nem-kompetitív termelésben. Akárcsak a tanulmány korábbi részeiben, itt sem foglalkozunk a termelésnek az importtal versenyző kompetitív részével. A kérdés a legszorosabban összefügg a nemzetközi munkamegosztás, a specializáció és az önellátás problémáival - márpedig ezeket kirekesztettem a jelen tanulmány témaköréből. Ezért csupán egyetlen ágazattal kapcsolatban teszek észrevételeket, s ez a közlekedés, szállítás, hírközlés. Kétségtelen, hogy ez, legalábbis túlnyomó részében, a nem-kompetitív termelés szférájába tartozik. Autókat vagy repülőgépeket importálhatunk: de az útnak, a benzinkútnak, a javítóállomásnak, a vasúti pályának, a kikötőnek, a repülőtérnek itt kell lennie, Magyarországon.

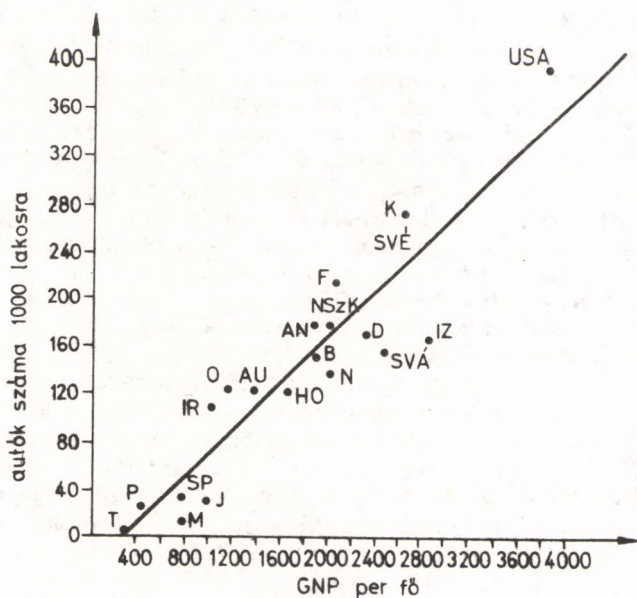
A lakásépítés mellett elsősorban itt mutatkozik meg az a jelenség, amelyet "halasztásnak" nevezek. Világszerte, s így hazánkban is, sokféle vélemény alakult ki az automobilizmusról. Van, aki örül a terjedésének, mások bosszankodnak miatta, s korunk egyik legártal-

---

(38) Források: Kovács J. [44] könyve, 16-17. old. és [11], 32. old.

masabb tendenciájának tartják. A folyamat bizonyos fokig lassítható, (39) feltéve, hogy a szállítási igényeket más módon elégítjük ki. De azért,

AU - Ausztria	IZ - Izland	SP - Spanyolország
B - Belgium	IR - Írország	SVÉ - Svédország
AN - Anglia	O - Olaszország	SVÁ - Svájc
K - Kanada	J - Japán	T - Törökország
D - Dánia	HO - Hollandia	USA - Egyesült Államok
F - Franciaország	N - Norvégia	M - Magyarország
NSzK - Német Szövetségi Köztársaság	P - Portugália	

15. ábra

A gépkocsiállomány "főáramlata"

(39) A budapesti Tervhivatalban önróniával mesélték el a következő történetet:

Egy értekezleten az automobilizmus távlati tervét vitatták, s többen az autók számának gyors növelése ellen kardoskodtak, indokolt érvekkel: szennyezik a levegőt, túlszűfolttá teszik a nagyvárosokat stb. Amikor azonban a résztvevők szemre vették egymást, megállapították: valamennyiüknek, az automobilizmus pártolójának és ellenzőinek egyaránt van autójuk.

gyorsabban vagy lassabban, keresztül tör a tendencia. Az életszínvonal emelkedésével nő a személyautók száma. A lovaskocsit mint szállítóeszközt, máris felváltotta a teherautó, s a tehervasút-teherautó versenyben sok szempontból lényeges előnye van a teherautónak, úgyhogy az utóbbi részaránya szükségszerűen nőni fog.

Magyarországon gyorsan nő az autók száma, bár a nemzetközi "főáramlathoz" képest elmaradtunk. Ezt mutatjuk be a 15. ábrán. (40) Valójában azonban nem ez a legsúlyosabb kérdés. Az autóállományt tulajdonképpen könnyű növelni, akár ugrásszerűen is. Nem lévén hazai termelés, ez egyszerűen devizális kérdés. Az igazi probléma: az autót kiegészítő komplemen ter javak. S ezen a téren már ma is, a jelenlegi autóállomány mellett is hiány mutatkozik. Ide tartoznak: a javítóhálózat és a tartalékalkatrész-készletek, a benzinkút-hálózat, a közlekedési lámpák és jelzések s legfőképpen: az utak. Az útépités óriási anyagi erőforrásokat köt le. Országunkban évtizedek óta háttérbe szorított feladat ez - s az elhanyagolás tovább tart. Jóval kevesebbet költünk utakra, mint azok az országok, amelyeket gyorsított építési programmal utol kellene érünk. Így pl. Svájc a GDP 2.7%-át, Nyugat-Németország 2.6%-át, Finnország 2.2%-át költi utak építésére és fenntartására, Magyarország viszont csak 0.9%-át. (41)

A városi tömegközlekedési eszközök világszerte túlszűfoltak, itt tehát nem érdemes helyzetünket a "főáramlathoz" mérni. Annyit azonban el kell mondanunk, hogy a lakosság igényeihez képest számos területen elmaradtunk. Nem nyugtathatjuk meg magunkat azzal, hogy

---

(40) A 15. és a 16. ábra alapjául Hoffmann nyugatnémet közgazdász [26] cikkének megfelelő ábrái szolgálnak. Hoffmann 21 tőkésország 1966 körüli adatainak felhasználásával végzett számításokat. A 15. ábra esetében változtatás nélkül átvettem Hoffmann ábráját, s az általa számított regressziós egyenest, majd az ábrába berajzoltam Magyarország 1966. évi helyét. A 16. ábra esetében átvettem Hoffmann ábrájának pontjait, ehhez kiszámítottam a regressziós egyenest, majd berajzoltam Magyarország 1966. évi helyét.

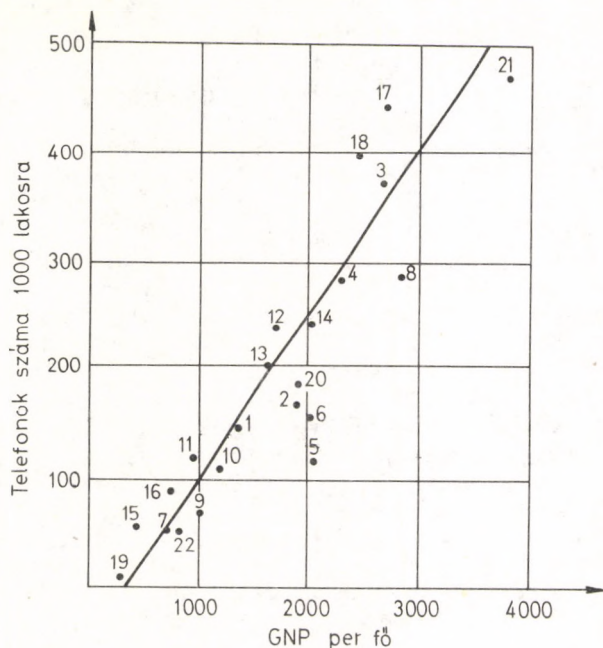
El kell ismernem, hogy a két ábra felhasználásával kissé ellentmondásba kerültem tanulmányom korábbi fejtegetéseivel. A gazdasági fejlettség mérőszámául ugyanis itt a szokványos GNP-adatokat tekintette Hoffmann - noha a jelen tanulmány okfejtése szerint ez eléggé egyoldalú képet adhat. Azt remélem azonban, hogy e következetlenségem nem vezet félreértésekhez. Jobb mutató híján a két ábra jelenlegi formájában is képet adhat e fontos szféra relatív elmaradásáról.

(41) Az adatok forrása [70]

a személyautóközlekedés lassabb fejlődését a tömegközlekedés gyorsabb fejlesztésével rekompenzáljuk.

A hírközlésben nem egységes a kép. Így pl. sikerült a "főáramlatot" megelőzni a televízió elterjesztésében. Viszont komolyan elmaradtunk a telefonhálózat fejlesztésében, amint azt a 16. ábra világosan jelzi.

1 Ausztria	9 Írország	17 Svédország
2 Belgium	10 Olaszország	18 Svájc
3 Kanada	11 Japán	19 Törökország
4 Dánia	12 Luxemburg	20 Anglia
5 Franciaország	13 Hollandia	21 Egyesült Államok
6 Német Szövetségi Köztársaság	14 Norvégia	22 Magyarország
7 Görögország	15 Portugália	
8 Izland	16 Spanyolország	

16. ábra

A telefonállomány "főáramlata

8.1. A termelés technológiájának korszerűsítése. Bizonyára akadnak e követelmény teljesülésében is hiányosságok - ez azonban nem tartozik gazdaságunk jellegzetes problémái közé. Ebben a tekintetben termelésünk legtöbb területén lépést tudunk tartani növekedésünk általános fejlettségi színvonalával.

8.2. A minőség javulása. Ez viszont egyike legsúlyosabb problémáinknak. Noha sok gyártmányunk minősége fejlődött, ma is sok a jogos panasz. Az erőltetett növekedés korszakának egyik legcsök-

nyösebb maradványa a minőség elmaradása a termelés mennyiségi növekedése mögött.

8.3. A kutatás és fejlesztés előmozdítása. A helyzet hasonló, mint a 8.1. követelmény teljesítésével: noha bizonyára akadnak részletaránytalanságok, a kutatás támogatásában általánosságban nem maradunk el. Az a tény, hogy a termelés minősége nem javul kellőképpen, nem a kutatás esetleges mulasztásaiból ered, hanem főként a piac krónikus egyensúlyzavaraival /lásd a 7. és 8. fejezetet/ és a gazdaságirányítási és ösztönzési módszerek bajaival magyarázható.

9.1. A fizetési mérleg egyensúlya. Exportunk mennyiségi és minőségi fejlődése nem egyenletes, hol nekilendül, hol ismét megtorpan. Külkereskedelmi nehézségeinket nem sikerült még tartósan leküzdeni. Itt is a "halasztás" jelenségével állunk szemben: noha ismételten elhatározzuk; hogy most hozzuk rendbe, végül is a jövőre halasztjuk külkereskedelmünk rendberakását.

9.2. Az export és a termelés minőségi összhangja. Ezzel kapcsolatban egy vizsgálatra szeretnék hivatkozni, amely a magyar gépipari export helyzetét elemezte. (42) A számítás egyik fő eredményét a 17. ábrán mutatjuk be. A vízszintes tengelyre a gazdasági fejlettség általános szintjének mutatószámaként a korrigált nemzeti jövedelem per fő adatait mértük fel; a függőleges tengelyre pedig, a gépipar részarányának jelzésére, a következő hányadost: a gépiparban foglalkoztatottak aránya per az összes ipari foglalkoztatottak száma. Az ábrán látható alsó görbe: a nemzetközi "főáramlat". A felső görbe a magyar fejlődés vonala.

Az ábrából kitűnik: Magyarország a megfigyelt időszak elején is, végén is kissé a főáramlat felett haladt. (43) Az erőltetett növekedés politikájának kiélezett érvényesítése idején azonban - nagy kanyarral - messze a főáramlat fölé ugrottunk. Később azonban egyre inkább közeledünk a főáramlathoz.

A gépipar fejlesztése helyes törekvés, s a gazdaság általános növekedésének egyik kísérő jelensége. Az is érthető, hogy nem minden gépet állítunk elő itthon, hanem bizonyos fokig specializálódunk: van gépexportunk és -importunk. Az azonban indokolatlannak tűnik, hogy Magyarország nagyobb arányban specializálódjék gépek gyártására, mint mondjuk Nyugat-Németország vagy Svájc - sem hatékonysági, sem morális vagy politikai érvek nem szólnak e mellett.

Más képet kapunk, ha nem a gépipar termelését, hanem csupán a fejlett országokba irányuló gépipari exportot vizsgáljuk.

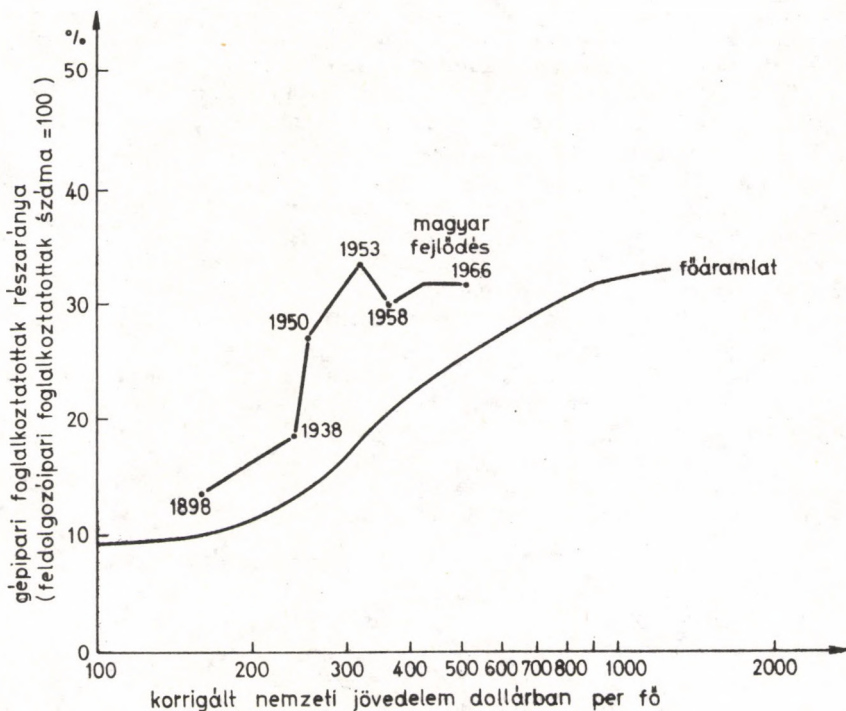
---

(42) A kutatást Bekker Zsuzsa végezte, eredményeit az [5] cikkben foglalta össze. Az elemzés megállapításait és az ábrát is az ő cikkéből vettem át.

(43) Bekker [5] tanulmánya a főáramlatot nem sáv, hanem egyetlen görbe formájában írja le. Amennyiben e görbe mentén sávban reprezentálnánk a nemzetközi főáramlatot, úgy esetleg kitűnne: a magyar útvonal kezdete és vége beleesik a sávba, vagy nincsen messze tőle.

Utóbbi tekintetében a magyar adat szorosan simul a nemzetközi főáramlat görbéjéhez; sem kevesebbet, sem többet nem exportálunk gépekből a fejlett országokba, mint a többi, hasonló fejlettségű ország.

17. ábra

A gépipar fejlődése

Ez azzal magyarázható: a termelés volumenének növelése többé-kevésbé elhatározás kérdése. Ha több gépgyárat létesítünk, több lesz a termelés. Viszont a fejlett országokba irányuló export sikere jórészt a magyar gép minőségétől függ. Márpedig a minőség javulása - mint azt már korábban is hangsúlyoztam - "szerves növekedés". Nem

lehet pusztá elhatározással ugrásszerűen fejleszteni: ehhez a technikai kultúra, rutin, hozzáértés szívós, türelmes javítása kell.

A 17. ábra a gépipar esetében azt mutatja ki: fokozatosan összhangba kerül az export és a termelés minőségi struktúrája. Ez más ágazatokra nézve is igaz, s általános tendenciának tekinthető. Ebből a szempontból lényegesen közeleedtünk a harmónia-követelmény teljesülése felé.

10. A reprodukálható fizikai tőke gondos karbantartása. Nehéz pontos összefoglaló képet kialakítani. Úgy tűnik azonban, hogy továbbra is elmarad a meglévő régebbi lakó- és középületek, utak, számos ágazatban a régi gépek, járművek karbantartása - miközben rohamosan alkotunk új létesítményeket.

11. A természet védelme. Elértük a gazdasági fejlettségnek azt a szintjét, amikor már reális veszéllyé válik a természeti környezet rombolása. Még kevés nagy hibát követtünk el, s talán nem okoztunk még végleges, helyrehozhatatlan károkat - de, sajnos, azt sem mondhatjuk, hogy minden szükséges óvintézkedést megteszünk a természet védelmére. Csak egy példát emelünk ki: noha mind az ipari fejlődésben, mind az automobilizmusban csak közepes szinten állunk, Budapest máris világviszonylatban az "élvonalban" halad a levegő szennyezettségét illetően. A természet védelme a továbbiakban számottevő erőforrásokat igényel.

12. Tartalékok állandó biztosítása. Jóllehet a hiány számos területen - az erőltetett növekedés csúcspontjához képest - enyhült, de azért még mindig elég széles területen érezhető. Mind a fogyasztók ellátásában, mind a termelő szférában s különösen a beruházási javak piacán a kínálat sokszor elmarad a kereslet mögött. A tanulmány 8. fejezetében külön is foglalkozunk majd ezzel a jelenséggel.

6.2. A harmónia-követelmények teljesülése: összefoglalás

Miután egyenként sorra vettük a tizenkét harmónia-követelmény teljesülését, most összefoglaljuk a megállapításokat. Ebből a célból közöljük a 4. táblázatot. Szerkezete azonos a 3. táblázatéval, amelynek segítségével az erőltetett növekedés "tisztá" típusát definiáltuk. A 4. táblázatban csak ott láthatók felkiáltójelek, ahol még ma, a hetvenes években is megsértjük a harmónia egyik vagy másik követelményét. A 3. és 4. táblázatot összevetve megállapítható /ha persze nagyon erősen összevont, egyszerűsített formában is/, miben maradtunk rajta és miben tértünk el az erőltetett növekedés pályájától.

A leglényegesebb változás az 1949-53-as periódushoz képest az 1.) követelmény teljesítésében mutatkozik: a fogyasztás rendszeresen és számottevő mértékben nő. Ez alapvetően fontos. Már ez az egy változás is elégséges lenne ahhoz, hogy az elmúlt másfél évtized gazdasági fejlődését ne sorolhassuk az "erőltetett növekedés" klasszikus típusába.

Ugyanakkor nem állíthatjuk azt, hogy egyértelműen áttértünk volna egy harmonikus növekedési pályára. A 3. és 4. táblázatokot figyelme-

sen összehasonlítva megállapíthatjuk: jónéhány követelményt ma sem elégítünk ki; egy-kettőnél talán két felkiáltójel helyett most már egy szerepel csak, de van olyan is, ahol a helyzet ma is megfelel az "erőltetett növekedés" tipikus tüneteinek.

4. táblázat

A harmónia-követelmények teljesülése jelenleg

Sor-szám	A harmónia-követelmény megnevezése	Áldozat	Halasztás	Mulasztás
1.	A fogyasztás emelése			
2.	A fogyasztói igények arányos ki-elégítése	!!	!!	
3.	Ösztönző és igazságos jövedelem-eloszlás			
4.1.	Teljes foglalkoztatottság			
4.2.	Egészségvédelem		!	
4.3.	Gondoskodás az öregekről			
4.4.	Közbiztonság			
5.1.	Társadalmi hozzájárulás a gyermekek neveléséhez			
5.2.	Egyenlő esélyek az oktatásban			
5.3.	Mobilitás			
5.4.	A nők társadalmi egyenlősége			
5.5.	A szabad idő növelése	!		
6.1.	Az oktatás gyors fejlesztése		!	
6.2.	Minőségi összhang a termelés szakemberigénye és a szakemberállomány között			
7.	Strukturális arányosság a nem-kompetitív termelésben	!	!!	
8.1.	A termelés technológiájának korszerűsége			
8.2.	A minőség javítása	!	!	!
8.3.	A kutatás és fejlesztés előmozdítása			
9.1.	A fizetési mérleg egyensúlya		!	
9.2.	Az export és a termelés minőségi összhangja			
10.	A reprodukálható fizikai tőke gondos karbantartása	!	!	
11.	A környezet, a természet védelme		!	!
12.	Tartalékok állandó biztosítása		!	

Magyarország másfél évtizede átmeneti állapotban van az erőltetett és a harmonikus növekedési pályák

között. Ez az áttérés azonban lassú, sok részletében következetlen, vissza-visszaeső; sokféle régi halasztás és mulasztás folytatódik. Az áttérés nem igazán tervszerű; sok benne a rögtönzés, a körmünkre égett bajok nyomására hozott intézkedés.

Mindehhez még hozzátehetjük: az áttérést kissé szégyenlősen, restelkedve hajtjuk végre.

Itt most másodszor is visszatérünk ahhoz a dilemmához, amellyel tanulmányomat elkezdtem: a "harmónia-lélek" és az "ütem-lélek" viaskodásához. Az előző fejezet végén általános ságban beszéltünk erről, a "tisza" harmonikus és a "tisza" erőltetett pályák absztrakt összehasonlítása kapcsán. Most viszont a jelenlegi magyar helyzet konkrét elemzése teszi szükségessé, hogy a kérdést újra felvessük.

Nincsenek még végleges határozatok a tizenöt éves tervről. Az eddigi anyagok és a szóbeli viták is e viaskodást tükrözik. Százféle formában jut kifejezésre a harmónia óhajtása. De mintha nem mernénk szembenézni azzal, hogy ez valószínűleg az aggregált volumen-indexek növekedési ütemének csökkenéséhez vezethet; mintha szégyenkezni amiatt, hogy elmaradunk egyik vagy másik ország növekedési üteme mögött. Pedig ezen nincs mit restelkedni. Sem a ma élő vagy a jövő generáció, sem a történelem nem aszerint fogja megítélni országunk jelenlegi gazdaságpolitikáját, hogy milyen GNP növekedési ütemet ért el, hanem azon sokkal inkább, hogy sikerül-e rendberakni, konszolidálni az ország gazdaságát, s elégedettebbé tenni az emberek közérzetét.

6.3. Áttérés és ütem

Az előző fejezet végén igyekeztem megvilágítani, hogy amennyiben - egy gondolat kísérletben - ugyanazon ország azonos állapotból indulva kétféle pályán haladhat, úgy a "tisza" harmonikus pályán lassabb lesz az aggregált volumen-index növekedési üteme, mint az erőltetett növekedés pályáján.

Most azonban nem két hipotetikus pályát akarunk összevetni, hanem a következő kérdésre keresünk választ: mi az átmenet hatása az ütemre? Ez logikailag más természetű probléma. Mi történik ugyanis, ha egy ország az erőltetett növekedési pályáról át akar térni a harmonikusra? Ilyenkor nem egyszerűen a lassabb pályát választja, hanem - az áttérés idejére - még addicionális lassító hatások is fognak érvényesülni.

Egy egyszerű érv. Erőltetett növekedés esetén az ország a bruttó hazai termék 1 százalékát fordítja útépitésre, harmonikus fejlődés esetén 2 százalékot. De, ha két évtizeden át 1 százalékot költött 2 helyett, s most áttér a harmonikusra, akkor hosszú ideig két százaléknál többet kell erre költenie, hogy "utolérje magát", elvégezze az esedékes feladaton felül az elhalasztottat is. Márpedig az útépités azok közé a beruházások közé tartozik, amelyeknél különösen alacsony a termelés/tőke hányados. Ha tehát az eddigi 1 százalék helyett most 2.5 százalékot fordítunk erre - ahelyett, hogy gépgyárat

építenénk ezekből az erőforrásokból, magas termelés/tőke hányadossal - kétségkívül lassulni fog a termelés növekedési üteme.

Érdeemes ezzel kapcsolatban elgondolkodnunk néhány magyar adaton. Tekintsük 1-nek az ipar és a mezőgazdaság termelés/tőke hányadosát. /A magyar statisztika terminológiája szerint: bruttó hazai termék, 1969-ben, 1968. évi áron, per állóeszköz-állomány bruttó értéke, 1969 kezdetén, 1968. évi áron. (44) Ehhez arányítva a vizsgáldokadás mutatója 0.07, a szállítási-hírközlési ágazaté 0.14, a személyi szolgáltatások és a lakásgazdaság ágazatáé pedig 0.04. Világos, hogy minél inkább eltolódnának a beruházások az utóbbi szektorok javára, annál inkább csökkenne a népgazdaság átlagos termelés/tőke hányadosa, azaz szükségképpen lassulna az ütem.

A lassulás a harmonikus pályára való áttérés nyomán következmény s nem cél, nem is eszköz. Nem cél: nem azért lassítunk, mert jobban szeretnők a kényelmes tempót a gyorsnál. És nem is eszköz: önmagában azzal, hogy a gazdaságot lelassítanánk, semmit sem érünk el. Ha minden tevékenység az eddiginél lustábban folyna, ezzel egy jótányit sem kerülőnk közelebb a harmóniához. Egyes folyamatokat lassítani kell, másokat pedig /például a fogyasztási tőke képzését, az elmaradt termelési és szolgáltatási ágazatok fejlesztését/ gyorsítani, azaz végeredményben bizonyos mértékig át kell csoportosítani a tevékenységeket és erőforrásokat.

Vajon teljesen biztos-e, hogy az átmenet idején lassulni fog az aggregált volumen-indexek növekedése?

A halasztások és mulasztások pótlása okvetlenül a lassítás irányában hat, legalábbis a legtöbb területen. A hatás többé-kevésbé megbízhatóan előrelátható, megtervezhető.

Ezzel egyidőben /s jelentős részben ettől függetlenül/ végbemehet országunkban a hatékonyság javulása. "Hatékonyság" címszó alatt, akárcsak korábban, az 5.1. szakaszban, sokféle tényezőt foglalhatunk össze: a gazdasági döntések racionalitását, az adaptáció rugalmasságát, a dolgozók szorgalmát és munkafegyelmét, a gazdasági élet szervezettőségét stb. Ha mindez javul, akkor ez természetesen az aggregált volumen-indexek növekedésének irányában hat. Az aránytalanságok kiküszöbölése, a harmónia-követelmények következetesebb teljesítése maga is hozzájárulhat a hatékonyság növekedéséhez, jóllehet ez a hozzájárulás késleltetve, esetleg sokféle áttételen át érvényesül majd, s nehezen "megfogható".

A gazdasági vezetés, természetesen, nem nézheti passzívan a hatékonyság alakulását, hanem sokféle módon célszerű elősegítenie a javulást. A tervezés feladata részt venni az ehhez szükséges intézkedések kialakításában. Nehéz azonban megbízhatóan számszerűen megtervezni, mi lesz a hatékonyság-javító rendszabályok várható hatása.

Végeredményben lehetetlen pontos és egyértelmű választ adni arra, mi is lesz hát a népgazdaság növekedési üteme a legközelebbi

(44) Az adatok forrása a Központi Statisztikai Hivatal [72] kiadványa.

tizenöt évben. (45) Néhány alternatív prognózis felvázolására szorítkozom:

A/ Ha teljes következetességgel végrehajtjuk az áttérést a növekedés harmonikus pályájára, s eközben a hatékonyság a korábbiakhoz képest nem javul, úgy az aggregált volumen-indexek növekedési üteme számottevően csökken.

B/ Ha teljes következetességgel végrehajtjuk az áttérést, de eközben a hatékonyság érezhetően javul, akkor ez többé-kevésbé ellen-súlyozhatja az áttérés lassító hatását. Némi ütemcsökkenés még így is valószínű; az ütem kifejezett gyorsulására nemigen lehet számítani.

C/ Ideig-óráig fenntarthatjuk, a hatékonyság számottevő javulása nélkül is, a jelenlegi növekedési ütemet, ha továbbra is megmaradunk felúton a harmonikus és az erőltetett növekedés pályája között, sőt esetleg ismét közeledünk az utóbbihoz. Lehetséges, hogy ezt akár még tizenöt éven át is meg lehet tenni - de a távolabbi jövőre vonatkozó következmények igen súlyosak lehetnek. Valószínűbb azonban, hogy már a soron lévő tizenöt évben sem folytatható ez a politika nagy veszteségek és megrázkódtatások nélkül.

A magam részéről azt javasolnám, hogy vessük el a C/ alternatívát, s a távlati tervezés során mérlegeljük mind az A/, mind a B/ alternatívát. Mindkettő azonos gazdaságpolitikai törekvést tükröz: következetes áttérést a harmonikus pályára. A kettő között csupán a hatékonyság alakulására vonatkozó prognózisban van különbség; ezzel kapcsolatban pedig indokolt szimultán optimistább és kevésbé optimista variánsokat számítani.

A tanulmányban kifejtett gondolatok megvitatásakor többen is fel-tették nekem a kérdést: vajon ha őszintén akarjuk mind a tizenkét harmónia-követelmény megvalósulását, akkor ez nem igényel-e olyan sok erőforrást, amit csak gyorsabb növekedési ütemmel lehet előte-remteni? "Erőltetjük az erőltetett növekedés elvetését..."

Az aforizma szellemes - de téves. Az áttérés nem mehet végbe egyik napról a másikra. Hosszú éveken át elhalasztott, elmulasztott teendőket nem lehet rohammunkában elvégezni; az átmenet szükség-képpen fokozatos. Az elmúlt másfél évtized nem azért bírálható, mert fokozatosan tért át egyik pályáról a másikra, hanem mert következetlenül.

Lehetséges, hogy a teljes áttérés nem oldható meg egyetlen ti-zenötéves terv időszaka alatt. Rendben van - akkor legyen a határidő 20 vagy 25 év. A lényeges az, hogy legyenek határozott elkép-zeléseink az áttérésre. Tervezzük meg a gazdasági előrenyomulás arcvonalának fokozatos, de következe-tes kiigazítását; s szabjunk önmagunknak határidőt

---

(45) Joggal mutatott rá Cukor Györgynek a távlati terve-zéssel foglalkozó [12] tanulmánya, hogy a népgazdaság növekedési ütemét nem sorolhatjuk a céljellegű feladatok közé, hanem az ütem prognózia a céljellegű feladatok végrehajtását szolgáló terv számításainak egyik eredménye.

az áttérés befejezésére - még akkor is, ha a határidő távoli.

Nem merném ezt minden időre, s minden országra érvényes, általános álláspontként képviselni. Ahogy azt már korábban hangsúlyoztam: lehetnek olyan külső vagy belső feltételek, amelyek indokolják az erőltetett növekedést. Azt hiszem azonban, hogy az olyan szocialista országban, mint Magyarország, a közepes fejlettségnek azon a szintjén, ahol mi tartunk, a hetvenes évek elején uralkodó, nem tulságosan kiélezett nemzetközi helyzetben, jogosult javasolni a következő áttérést a harmonikus növekedés pályájára.

6.4. Áttérés és életszínvonal

A vitákból az is kitűnt, hogy néhányan a lakosság életszínvonalát féltik a tanulmányban kifejtett gondolatoktól. Vita-ellenfeleim a következőképpen érveltek: azt akarjuk, hogy Magyarországon gyorsan emelkedjék az életszínvonal. Ehhez pedig nélkülözhetetlen, hogy gyorsan emelkedjék a termelés. Ha tehát bárki is szót emel a gyors növekedési ütem ellen, az végülis az életszínvonal gyors növekedésének szándékát is keresztezi.

A fenti gondolatmenet több ponton is támadható.

Mindenekelőtt: hallgatólagosan azzal számol, hogy a fogyasztás és a felhalmozás részaránya változatlan, sőt esetleg utóbbié még nő is. Ez azonban nem kötelező. A magyar gazdaságban jelenleg is igen magas a felhalmozás hányada. Érdeemes - legalábbis egyik tervvariánsként - végiggondolni azt az esetet is, amelyben, bizonyos határig, fokozatos arányeltolódás megy végbe a fogyasztás javára. Lehetséges, hogy ez még elő is segítené a beruházások hatékonyságának javulását. Úgy tűnik, hogy szervezőkészséggel, vezető szakemberekkel nehezen győzzük a beruházási akciók gyorsuló kiterjesztését. (46)

Hagyjuk azonban most figyelmen kívül a fogyasztás-felhalmozás arányt. Meggyőződésem, hogy a lakosság anyagi megelégedettsége, most nem is szólva a közérzetét befolyásoló nem-anyagi tényezőkről, nemcsak a fogyasztás összes volumenének, a fogyasztási flow-nak a függvénye, hanem más hatásoknak is:

Hogyan alakul a fogyasztási stock? Ebben az értelemben a fogyasztás-felhalmozás arányklasszikus dilemmájával szinte egyenrangú az a kérdés, hogyan alakul az összes felhalmozáson belül a termelési tőke és a fogyasztási tőke képzésének részaránya.

Mind a fogyasztási flow, mind a fogyasztási stock értékelésekor perdöntő annak nemcsak összes volumene, hanem összetétele is.

Mindezzel nem akarom lebecsülni a fogyasztás összvolumenének, az egy főre eső fogyasztási flow-nak a jelentőségét. Nem véletlen, hogy ennek rendszeres növelését soroltam fel elsőként a harmónia-köve-

---

(46) Ez rokon jelenség azzal, mint amit B. Horvat a rendszer "beruházási abszorpcióképessége" túllépésének nevez. Lásd [27].

telmények között. Semmilyen "arcvonalkiigazítás" kedvéért nem indítványozom, hogy a fogyasztási flow növekedése lassabb legyen annál, mint amit az 1.) követelmény kapcsán kifejtettem. Azaz: legyen egy főre számítva, hosszabb időszakra, évi átlagban legalább 2-3 százalékos, sőt lehetőleg több.

De ha választani kellene a következő két alternatíva között:

első alternatíva : évi 3% fogyasztási flow-növekedés, s eközben az elhalasztott, elmulasztott követelmények mind teljesebb kielégítése, felzárkózás a fogyasztási tőke képzésében; a fogyasztási flow és stock arányosabb szerkezetének kialakítása; a hiányjelenségek kiküszöbölése, vagy

második alternatíva: évi 5% fogyasztási flow-növekedés, s eközben az elhalasztott, elmulasztott követelmények kielégítésének további halogatása; továbbra is elmaradás a fogyasztási tőke képzésében; továbbra is aránytalanságok a fogyasztási flow és stock szerkezetében; a hiányjelenségek fennmaradása - a magam részéről habozás nélkül az első alternatívát választanám. Azt hiszem, hogy - amennyiben kellőképpen megmagyaráznánk a választási probléma közgazdasági tartalmát - a magyar lakosság nagy része hasonlóképpen foglalna állást.

E két alternatíváról szólva tulajdonképpen már érintettük a következő fejezet témáját: a hiányjelenségeket, a disequilibrium kérdését.

Tanulmányom első hat fejezetében a tervezésről, a gazdaságpolitika kialakításáról volt szó. De hát ez tulajdonképpen a kérdésnek csupán az első fele. A terveket végre is kell hajtani.

Noha tanulmányom nagy része a tervezésről szól, nem szeretném túlbecsülni a tervek szerepét a gazdaság tényleges működésében. Ha összevetjük a legutóbb befejezett és a most folyamatban lévő ötéves terveket megvalósításukkal, azt tapasztalhatjuk: az erőltetett és a harmonikus növekedés közti félúton a terv közelebb volt a harmóniához, mint a megvalósulás. Az erőltetett növekedés jelenségeivel úgy állunk, mint a dohányzásról leszokni akaró ember a cigarettával: újra és újra elhatározza, hogy abbahagyja, s aztán mégiscsak rágyújt.

Tanulmányom terjedelmi korlátai nem teszik lehetővé, hogy átfogóan tárgyaljam a terv és a végrehajtás eltéréseit. A 7. és a 8. fejezetben csupán néhány kérdés vizsgálatára szorítkozom.

7.1. A beruházási feszültség

Az erőltetett növekedés hibáiba való ismételt visszaesés legfeljebb formája: a beruházások "elszaladása". (47) A jelenség közvetlenül megfigyelhető fizikai formában. Az egyik oldalon az igényeket, a szükséges inputokat determinálják a már elfogadott beruházási döntések. A döntés nyomán az anyagi ráfordítások sorozata válik szükségessé: kezdve a tervező-mérnöki tevékenységtől, az épület megalkotásán át a gépek hazai előállításáig, vagy importjáig és felszereléséig. A másik oldalon adva vannak a lehetőségek, a beruházások megvalósításához szükséges outputok előállítására alkalmas potenciál: az építőanyagipar, az építőipar, a hazai gépipar, a létesítményeket tervező mérnöki irodák kapacitása, a beruházási célokra rendelkezésre álló devizakeret stb.

Magyarországon immár nagyon hosszú ideje a beruházási javak iránti anyagi igény felülmúlja a megvalósításhoz rendelkezésre álló

---

(47) A beruházási piac felkészültségeiről lásd Drecin J. [14] és Berend I. [6] cikkét.

A kérdéssel kapcsolatban fontos szempontokra hívták fel a figyelmemet azok a beszélgetések, amelyeket Drecin József-fel és Darvas Györggyel /Országos Tervhivatal/ folytattam.

potenciált. Ezt az aránytalanságot nevezzük beruházási feszültségnek.

Eddig az aránytalanság fizikai oldalát emeltem ki - noha ennek persze van pénzügyi vetülete is. A korábbi években ez utóbbinak nem volt túl nagy szerepe. A beruházási döntések zömét központilag hozták meg, s a fő termékeket naturálisan osztották el. Az elmúlt években azonban, különösen az 1968. évi gazdaságirányítási reform óta (48), megnőtt a pénzügyi szféra hatása, egyebek között a beruházásokra is. A beruházási döntések egy része decentralizálódott; növekedett azoknak a beruházásoknak az aránya, amelynek pénzügyi forrása az állami vállalatok vagy szövetkezetek nyeresége, alsóbb fokú állami intézmény /pl. helyi tanács/ bevétele, a lakosság megtakarítása s az említett forrásokat kiegészítő /de nem teljes egészében helyettesítő/ bankhitel. A beruházási feszültség a mai körülmények között a pénzügyi szférában azt jelenti: nagyobb a beruházási célra szánt vásárlóerő, a beruházási javak és szolgáltatások iránti effektív kereslet, mint azok kínálata, az érvényes árakon számolva. A beruházási javak piacán lévő túlkereslet felhajtja az árakat. Ezt ugyan az állami árszabályozás fékezni igyekszik - de azért az áremelkedés mégiscsak érvényre jut.

Sokféle erő növeli a beruházási keresletet. A folyamat már a tervezés fázisában kezdődik. A jelenleg megvalósuló ötéves terv készítésekor kezdetben azt gondolták: évi 6-7 százalékkal növekedjék az összes beruházási volumen. Voltak a tervnek közbeeső változatai, amelyek fokozott önmérsékletre törekedtek, s 4%-os előirányzatot adtak meg. A végső dokumentumba bekerült szám 5%. Ez nem kevés, a terv készítői azonban valósággal restelltek, s mentegődöztek, amiért ilyen alacsony. A végrehajtás azonban rájuk licitál, s több beruházást valószínűsít meg.

Sokszor túl ambíciózusak a központi beruházási döntések. Emellett rendkívül erős az "alulról jövő nyomás". Minden egyes beruházási akció szükségességét, halaszthatatlanságát az érvek seregével támasztják alá. Sokszor azonban érvek helyett egyszerűen kész helyzet elé állítják a gazdasági vezetést. A helyi vezetők ígéreteket tesznek - s a kormány kénytelen beruházásokkal valóra váltani az ígéreteket. Vagy egy másik tényező: a helyi /önkormányzati vagy vállalati/ bevételekből finanszírozott beruházások ügye. A tervek készítésekor abból indulnak ki: a vállalati nyereség /s hasonlóan: az önkormányzati szervek adó- és egyéb bevétele/ átlagos lesz. Ha azután az átlagosnál több folyik be, a tervezettnél nagyobb volumenű beruházásba kezdenek. Ha viszont kevesebb a vártnál, akkor sem állnak le, vagy nem lassítják a már megkezdett munkát, hanem sürgetik a központi támogatást az eredeti terv befejezésére.

A helyzet így elég paradoxon módon alakul. Az állam központi szervei nem nézhetik tétlenül, hogy - pénzügyi erőforrás híján -

---

(48) A reformot leíró és értékelő irodalom /köztük az idegen nyelvű is/ igen nagy. Néhány mű, amelyből általános tájékozódást nyerhet az olvasó: Nyers R. [55], [56], [57], Friss I. [20] és Nagy T. [49].

befejezetlen maradjon egy-egy megkezdett beruházás. Csakhogy többek között éppen ez a beavatkozás, a nyakra-főre adott központi segítség és hitel vezet beruházási feszültséghez, a beruházási javakért és szolgáltatásokért folyó sorbanálláshoz, anyag- és munkaerőhiányhoz, a beruházási akciók elhúzódtásához, azaz végeredményben a befejezetlen beruházási állomány felduzzadásához.

7.2. "Szívás"

A beruházási javak piacán uralkodó aránytalanság a magja a kiindulópontja egy szélesebb jelenségcsoportnak: a kereslet és a kínálat általános disequilibriumának. A beruházási javak piaca ugyanis nincsen elhatárolva sem a nem-beruházási jellegű, folyó termeléshez szükséges inputok piacától, sem a fogyasztói piactól. A gyár és a lakóház építetője ugyanannak az építőanyagiparnak és építőiparnak a kapacitásáért versenyez. Ugyanabból a devizából importálhatunk termelő gépet vagy rádiót, ruhaszövetet, illatszert.

Magyarországon nemcsak a beruházók állnak sorba. Hiány van más területeken is. A folyó termelésben sokszor okoz nehézséget anyagok, alkatrészek, félkésztermékek hiánya, munkaerőhiány, devizahiány. A fogyasztó pedig sorbanáll lakásért, telefonért. Gyakori, hogy a fogyasztási cikkek egy-egy nagyobb csoportjából globálisan elegendő áll rendelkezésre, csupán a csoporton belül egyes konkrét gyártmányokból, méretekből, típusokból mutatkozik bosszantó hiány.

Igaz, Magyarországon az elmúlt években sokat javult a helyzet a fogyasztási cikkek piacán. Elegendő rápillantani az üzletek kirakataira, hogy megállapíthassuk ezt. Zökkenőmentes az ellátás az alapvető élelmiszerekből és tömegfogyasztási cikkekből. Mind a hazai termelés fejlődése, mind pedig az import bővítette az árukínálatot. Sokféle tényezővel magyarázható a fejlődés: a gazdasági mechanizmus reformjának hatásával, az ellátás zavartalansága érdekében hozott céltudatos központi intézkedésekkel és beavatkozásokkal, általában a magyar gazdasági életben uralkodó közszellemmel, amely elsőrendűen fontosnak tekinti a fogyasztók megelégedettségét.

Mégis, bármily számottevőek is az eredmények, korai lenne még azt állítanunk, hogy sikerült kiküszöbölnünk a hiányt a fogyasztás minden területéről, nem is szólva most a termelőeszközök, a beruházási javak piacának említett feszültségeiről. S ezen túlmenően, tanulmányomnak ezen a helyén nem is szeretnék kizárólag a mai magyar helyzet elemzésére szorítkozni, hanem kissé általánosabban szólnék a hiányjelenségekről, s azok összefüggéséről az erőltetett növekedés ugyancsak általánosabb, nem csupán a mai Magyarországon megmutatókozó problémáival.

Sokféle nevet adtak már ezeknek a jelenségeknek. A német nyelvű irodalomban a "Mangelwirtschaft", hiánygazdaság elnevezéssel találkozhatunk. A tradicionális árelmélet, egyensúlyelmélet egyszerűen túlkeresletnek /excess demand/ nevezi. Mások az "eladók piaca" kifejezést használják, azt hangoztatva ezzel: a disequilibriumnak ebben az esetben

az eladó dominálja a piacot, a vevő pedig ki van szolgáltatva neki, ellentétben a "vevők piacával", amelyben fordítva lenne a helyzet.

A szerző nemrég egy könyvet írt, *Anti-Equilibrium* címmel, amelynek egyik fő témája a piaci disequilibrium. Könyvemben "szívásnak" nevezem az általános /vagy nagyon széles körű/ hiány állapotát. Ilyenkor a vevő szomjasan szívja magához az árut; ellentétben a "nyomás" állapotával, amelyben az eladó nyomja rá termékét a vevőre. (49)

Szeretném elkerülni az ismétlést könyvemhez képest. Ezért nem térek ki a szívás részletesebb leírására, s nem foglalkozom átfogóan sem az okaival, sem a következményeivel. A kérdést csupán annyiban érintem, amennyiben kapcsolódik tanulmányom fő témájához, az erőltetett és a harmonikus növekedéshez.

Két, fogalmilag jól elhatárolódó jelenségcsoportról van szó. Az "erőltetett növekedés" a gazdasági növekedés egyik lehetséges pályája. Ha meg akarjuk állapítani, hogy egy ország ezen a pályán mozog-e, sorra kell vennünk a gazdasági-társadalmi élet egész sor területét. /Lásd a tizenkét harmónia-követelményt./ Ezzel szemben a "szívás" a piac egyik jellegzetes állapota, a piaci disequilibrium egyik típusa.

Noha fogalmilag elhatárolódnak, történelmileg rendszerint együtt járnak. Az "erőltetett növekedés" és a "szívás" jelentős részben közös motívumokra vezethetők vissza, kölcsönösen erősítik egymást, s hatásuk iránya is sok tekintetben azonos.

Kezdjük a motivációval. A piaci disequilibrium kiindulópontja, amint azt a fejezet elején hangoztattam, a beruházási piac feszültsége. Ezt pedig azonos mozgatórugók idézik elő, mint általában az erőltetett növekedést: a gazdaságban érvényesülő expanziós törekvések, a türelmetlen előrerohanás igénye.

A két jelenségcsoport összefügg egymással a pénzügyi szférában. Az erőltetett növekedés nagy beruházásokat vesz igénybe. Ennek finanszírozása részben inflatorikus módon történik; a vásárlóerő felduzzad. Viszont az állami árszabályozás fékezi az áremelkedést. A visszaszorított infláció azután túlkereslethez, "szíváshoz" vezet.

Végül, talán a legfontosabb összefüggés: a "szívás" az "erőltetett növekedés" szálláscsinálója, az a milió, amelyben az "erőltetett növekedés" tartósan érvényesülhet. Ha a piacon "nyomás" uralkodna: a termelőnek azt kellene termelnie, amit a felhasználó valóban igényelne. Ez bizonyos fokig kényszerítené olyan termelési és fogyasztási szerkezet kialakítására, amelyet a felhasználó, a fogyasztó, a vevő harmonikusnak érez. Általános nyomás esetén

---

(49) Lásd [42]. Könyvemben részletesen megindokolom, miért érzem szükségesnek új terminológia bevezetését; mennyiben egyezik és miben tér el a "nyomás" és "szívás" állapota attól, amit a neoklasszikus árelmélet túlkínálatnak és túlkeresletnek nevez.

az adaptáció zavarai mindjárt jelentkeznek a készletek felduzzadásának és az árarányok hirtelen eltolódásainak formájában.

Más a helyzet "szívás" esetén. Az általános áruhiány biztosabban "kiüríti a piacot" /clearing the market/, mint a legrugalmasabb árrendszer: a vevő mindent megvesz, mert örül, hogy egyáltalán áruhoz jut. Nem protestálhat sem a választék hiányosságaiért, sem a gyenge minőségért, hanem el kell fogadnia azt, amit éppen kap.

Az elmondottakból következik: a piaci helyzet jó fokmérője annak, vajon mennyire következetes a törekvés az erőltetett növekedés felszámolására. A fogyasztási cikkek piacán elért sikerek azt jelzik: ebben a tekintetben is közeledünk a harmonikus növekedés pályája felé. Amíg azonban számottevő területeken továbbra is fennáll a beruházási feszültség, a szívás, a disequilibrium - addig legfeljebb feleúton vagyunk az ütemerőltetés és a harmónia között, de még nem tértünk rá következetesen a harmonikus növekedés pályájára.

7. 3. Kitérő: Polémia a "kiegyensúlyozatlan növekedés" elméletével

Itt szeretnék, rövid kitérőként, vitába szállni a "kiegyensúlyozatlan növekedés" /Unbalanced Growth/ híveivel. (50) A jelen tanulmány írása előtt újra elolvastam néhány fő művüket. Sajátos érzés ez egy magyar közgazdász számára. Mindaz a jelenség, amely a magyar anyagbeszerzést, vagy háziasszonyt bosszantja, sőt dühíti - dicséretet kap ezekben a munkákban. Az "unbalanced growth" elmélete a "szívás" glorifikálása.

Nem szeretném elveiket fenntartás nélkül elvetni, minden országra, illetve valamennyi ország minden fejlődési periódusára vonatkozóan. Hirschmann pl. kolumbiai élményeinek hatása alatt áll. Nem jártam ott. Lehet, hogy a szívás előrelendítő hatást gyakorol egy álmos országban. Túl kevés a beruházás; túl kevés a gazdasági aktivitás szervezésére vállalkozó ember; túl kevés az ösztönzés beruházási tevékenységre. Ilyenkor a hiányhelyzetnek előnyei is lehetnek. A vállalatok számára jövedelmezőbbé válik a hiány gyors kielégítése. Az állami és közületi intézményekre pedig politikai nyomást gyakorol a hiányok nyomán keletkező tiltakozás, kikényszerítvén az állami beavatkozást.

Elgondolkoztató: vajon az általános hiányhelyzet, a szívás nem nélkülözhetetlen /vagy legalábbis igen hatékony/ erő-e a "take-off" lendületének megadásához; abban a történelmi pillanatban, amikor egy addig stagnáló vagy döcögő országot előre kell lódítani a gyors növekedés útjára. Lehetséges, hogy történelmi távlatból visszatekintve a magyar fejlődésre, el fogjuk majd ismerni a szívásnak ezt a történelmi szerepét, a "take-off" idejére.

Ma már azonban egészen bizonyosan túl vagyunk ezen a korszakon. A mi problémánk nem az álmoság, hanem az álmatlanság. Ezért meggyőződésem: az adott magyar körülmények között, a legközelebbi tizenöt év tervein munkálkodva, hiba lenne magunkévá tenni az "unbalanced growth" elméletét.

(50) Legfontosabb képviselők: Hirschmann [25] és Streeten [64].

7. 4. Tartalék és adaptáció

A polémia után térjünk vissza a pozitív kifejtésre.

Mindaz, amit a piaci disequilibrium és az erőltetett növekedés kapcsolatáról eddig elmondtam, végső soron a 12.) harmónia-követelménnyel, a tartalékok állandó biztosításával függ össze. A "szívás" tartalékhiányt jelent, a "nyomás" pedig tartalékok kialakítását a termelés és a forgalom minden szférájában. Olyan állapotot, amelyben a termelő úgy érzi: fizikai lehetőségeit tekintve tulajdonképpen termelhetne többet is; van hozzá kapacitás, anyagkészlet, munkaerő - csupán az eladhatóság korlátozza. Ez az érzés készíti arra, hogy lesse a vevő óhajait, s - új termékek bevezetésével - új szükségleteket, s ezáltal új piacokat teremtsen.

A tartalékok képzése a beruházási erőforrásoknál kezdődik. Ezzel visszakanyarodunk oda, ahol a disequilibrium elemzését megkezdtük: a beruházási feszültséghez.

A jelenlegi gyakorlat: a terv az utolsó fillérig elosztja a tervezett felhasználók között a beruházási kereteket. Megvalósítás közben azután kitűnik: először is minden többre kerül, mint eredetileg tervezték. Részben az áremelkedések miatt, részben mert alábecsülték a tényleges reál-ráfordításokat. S ezen túlmenően kiderül az is: elkerülhetetlenül szükség van olyan beruházásokra is, amelyek a tervben nem szerepeltek. Elég ezeket pótlólag beiktatni a programba /miközben a tervezett beruházások tovább folynak/, s máris megjelent a beruházási feszültség.

Tulajdonképpen mindenki elismeri, hogy nem helyes az egész beruházási keretet előre felosztani, hanem kell némi tartalék. Csupán a tartalék méretéről van vita. Sokan hajlanának arra, hogy 1-2-3%-os tartalékokra van szükség. Nézetem szerint egy nagyságrenddel több kell: nem 1-2-3, hanem 10-20-30%. Persze, a tartalék, az előre el nem osztott beruházási erőforrás volumene nem független a terv horizontjától: sokkal több kell tizenöt évre, mint öt évre; s még szerényebb tartalék elég a következő évre.

A beruházási tervek előre való elosztása mögött tulajdonképpen világnézeti, "terv-filozófiai" probléma rejlik. Vajon meddig terjed a tervezők bölcsessége; hol az előrelátás határa? Aki előre eloszt mindent, az azt hiszi: ő mindent előre pontosan tud; menet közben nem érheti semmi meglepetés. Aki viszont nagy tartalékokat hagy, azt vallja: már az is nagy dolog, ha a folyamatokat 70-80-90 százalékban előre tervezzük; ennél pontosabb előrelátásban bízni önbecsapás lenne. Meg kell engedni, hogy az élet kiegészítse, s ha kell, kiigazítsa a tervet - ehhez viszont tényleges anyagi beruházási erőforrások, mobil tőke kell.

Amikor néhány gyakorlati tervezővel a kérdésről beszélgettem, ismételtén azt tapasztaltam: valósággal elképzelhetetlen számukra, hogy egy közép- vagy hosszú lejáratú terv megtervezze a beruházási javak túlkínálatát. Mindenféle egyéb megoldással hozakodtak elő, csak hogy ezt megkerüljék. Például többen javasolták: alapjában véve pesszimista prognózisokra kell felépíteni a tervet, s ha az adottságok a prognosztizáltnál kedvezőbben alakulnának - ez a többlet minősüljön tartaléknak. Vagy: rangsorolni kell, fontosságuk szerint, a

tervezett beruházási akciókat. Ha kitűnne, hogy az erőforrások túl szűkek, úgy a rangsorban hátrább lévő akciók hagyhatók el. Noha ezek figyelemreméltó gondolatok, mégsem oldják meg, nézetem szerint, a kérdést. Az említett elgondolások ugyanis a tartaléknak azt a szerepét tartják szem előtt, ami a bizonytalansággal függ össze: mit tegyünk, ha a helyzet kedvezőtlenebb lesz, mint optimista /vagy közepes, nem túl pesszimista/ elvárás mellett lenne? Márpedig nem ez a kérdés legfontosabb aspektusa. A legfontosabb az, hogy ellenkező előjelű disequilibriummal új erőviszonyokat alakítsunk ki a beruházási piacon. A beruházási javak termelői versenyezzenek a megbízókért, a beruházási döntéshozók pedig versenyezzenek azért, melyikükhöz fordul kezdeményezésével, ötleteivel az újító.

Az erőltetett növekedés egyik kísérőjelensége: a merevség, a bürokratikus görcsösség. "Ezen nem változtathatunk, erre már határozat van..." Vagy: "Ez nem volt benne a tervben, nincs rá anyagi fedezet - majd a legközelebbi terv összeállításánál megpróbáljuk beiktatni". Ilyen körülmények között hiába veszünk észre valamiféle komoly eltolódást a szükségletekben, lehetetlen gyorsan hozzáigazodni. Hiába jelentkezik az újító egy nagy találmánnyal - ha bevezetése tőkeigényes, elzárkóznak előle, halogadják az alkalmazást. Csak a hiány okozta feszültség megszűntetése, nagy tartalék /ezen belül beruházások gyors megvalósítására alkalmas mobil reáltőke, a beruházási javak túlkínálata/ teheti lehetővé a rendszer gyors adaptációját.

És ezzel el is jutottam tanulmányom utolsó témájához: a terv és a piac kapcsolatához.

8. A TERV ÉS A PIAC HATÁSA A NÖVEKEDÉS HARMÓNIAJÁRA

8.1. Munkamegosztás

Találkozhatunk a következő nézettel:

Az erőltetett növekedés oka a tervezés. Csak a tervezés képes tudatosan eltérni azoktól az arányoktól, amelyeket a piac - ha szabadjára hagynánk - szépen, magától harmonikusra formálna. Nem kell Chicagóba utazni, hogy e véleményt hallhassuk, akadnak Budapesten is, akik ezt hiszik.

A magam részéről nem tudom elfogadni ezt az álláspontot. Az igazán harmonikus növekedést elősegíti az okos tervezés.

Az érvek első csoportja azzal kapcsolatos, hogy a harmónia-követelmények egy része semmiképpen sem tud megvalósulni "magától", kizárólag a piac működése nyomán.

A 2.) követelmény /a fogyasztói szükségletek harmonikus kielégítése/, a 6.) követelmény /oktatás/, a 8.3. követelmény /kutatás/ és a 11.) követelmény /a természet védelme/ megszegése számos területen úgynevezett "externális hatásként" jelentkezik. (51) A kedvezőtlen externális hatásoktól nem rettent el, a kedvező externális hatásokra pedig nem ösztönöz a piac - ehhez tudatos beavatkozás szükséges.

A piac nem biztosítja automatikusan a 4.1. követelmény kielégítését, a teljes foglalkoztatottságot. Ez, Keynes óta, triviális igazságnak minősül, politikai meggyőződésre való tekintet nélkül, minden közgazdász szemében.

A piac látókörén kívül esik egész sor "humanitárius" harmónia-követelmény teljesülése: a 3.) követelmény /igazságos jövedelemelosztás/, a 4.2. követelmény /egészségvédelem/, a 4.3. követelmény /gondoskodás az öregekről/, a 4.4. követelmény /közbiztonság/, valamint az 5.) követelmény /a képességek szabad kibontakozásának lehetősége/.

Az érvek másik csoportja az előrelátás praktikus előnyeiből indul ki. "Más kárán tanul az okos" - tartja a közmondás.

---

(51) Így nevezi a nyugati közgazdasági irodalom azokat a hatásokat, amelyek nem tükröződnek /vagy nem eléggé tükröződnek/ az árakban, a költségekben - azaz végső soron a vállalat vagy a háztartás pénzbeli elszámolásában. Pl. a gyár zajt csinál, zavarja a környezetében élő lakosságot - de nem "fizet" ezért, a gyár költségvetését nem terheli.

Aki kizárólag a piacra bízta magát, az csupán saját hazai tapasztalataiból akar, utólag, okulni. Ha a piac, a maga sajátos jelzőrendszerével, a relatív árak és profitok eltolódásaival aránytalanságot jelez - akkor /de csak akkor/ változtatunk az arányokon. De hát miért kellene ezt bevárunk? A történelem sajátos helyzetet teremtett: mintegy százötven ország él egymás mellett, a fejlettség legeltérőbb szintjein. Az élen haladó leggazdagabb országokat leszámítva, a többi ország okulhat az előtte haladók tapasztalataiból, mégpedig mind a jó, mind a rossz tapasztalatokból. A távlati tervezés egyik alapfeladata: ezeknek a tapasztalatoknak a módszeres összegyűjtése, elemzése, s ennek, valamint különböző állami normatív követelményeknek a figyelembevételével előzetes elhatározás harmonikus arányok kialakítására.

Ez persze nem jelenti a piac kiiktatását. Tanulmányom több részében is, más-más összefüggésben, utaltam már erre. Először a harmónia fogalmának absztrakt meghatározásakor hangsúlyoztam: a növekedés pályája alá van vetve a lakosság ellenőrzésének. Csak azt tekintjük harmonikusnak, amit a lakosság tiltakozás nélkül elfogadott. A piacra szükség van mint a jóváhagyás vagy protestálás egy aránylag megrázkódtatás nélküli, "szelíd" fórumára.

Később, a 7.4. szakaszban volt szó arról: nagy mozgási teret kell hagyni a tervekben arra, hogy az élet utólag kiegészítse és kiigazítsa a tervet. Ez más szóval azt jelenti: módot adunk arra, hogy a piac működjék, a terv korrekciójának eszközeként. Számottevő részben a piacnak kell diszponálnia a tervben előre tételelesen fel nem osztott beruházási tartalékról, mobil reálalkérő. A még el nem kötelezett, likvid beruházási tartalék, mobil reálalköze létezése legalább olyan fontos anyagi-gazdasági előfeltétele annak, hogy a piac valóban működjék, s ellássa a maga sajátos - terveket kiegészítő-kiigazító - szerepét, mint a vállalati autonómiát engedélyező jogi-adminisztratív feltételek.

8.2. A reformok, változások kapcsolata

A magyar gazdaságban az elmúlt másfél évtizedben mélyreható változások mentek végbe, s a távlati terv további változásokat helyez kilátásba. A változások sokrétűek, mégis összefoglalhatunk négy fő irányzatot:

1. Változik a növekedéssel kapcsolatos gazdaságpolitika. Áttérőben vagyunk egy harmonikus pályára.

2. Változik a piac általános helyzete. Lépések történtek, egyelőre főképpen a fogyasztási cikkek piacán, a szívás kiküszöbölésére, a hiányjelenségek felszámolására.

3. Változnak az institutionális formák. Kiküszöböltük a rövid lejáratú tervutasítások rendszerét, megnőtt a vállalatok önállósága, az ármechanizmus, a nyereségérdekeltség, a piaci folyamatok szerepe.

4. Változnak a tervezés módszerei. Megjelent a matematikai tervezés. Előtérbe került - a részletek kicsinyes és rövidlátó megtervezése helyett - a főbb folyamatokra koncentráló, hosszú lejáratú

tervezés. Megszűnt a rövid lejáratú népgazdasági terv felbontása vállalati tervutasításokra.

Ez a négyféle változás szorosan összefügg egymással. Tanulmányom nem adott korántsem kimerítő áttekintést ezekről az összefüggésekről, hiszen főleg az 1. folyamattal foglalkozott - de azért sokszor utalt a kölcsönös kapcsolatokra. Minél következetesebben valósul meg külön-külön is e folyamatok mindegyike, annál inkább előmozdítja a másik három előrehaladását is.

Mi, az elméleti közgazdaságtudomány művelői, még nem értjük igazán jól ezeket a folyamatokat és kölcsönös összefüggéseiket. Sok kérdésben még csak sejtésekre vagyunk utalva; még sokat kell vitatkoznunk e problémákról. A tisztázáshoz szeretne hozzájárulni e tanulmány is - ha nem is véglegesen megérlelt megállapításokkal, úgy legalább a vita serkentésével.

IRODALOMJEGYZÉK

- 1 ADELMAN, I. - MORRIS, C.T.: "Factor analysis of the inter-relationship between social and political variables and per capita gross national product", *Quarterly Journal of Economics*, 79 /1965/ 555-578.
- 2 ADELMAN, I. - MORRIS, C.T.: "An econometric model of socio-economic and political change in underdeveloped countries", *American Economic Review*, 58 /1968/ 1184-1218.
- 3 AUGUSTINOVICS, M.: "A hosszú távú tervezés módszertanához", *Közgazdasági Szemle*, 16 /1969/ 1168-1178.
- 4 AUGUSTINOVICS, M.: "A hosszú távú tervezés kvantifikálásáról", *Közgazdasági Szemle*, 16 /1969/ 1269-1281.
- 5 BEKKER, Zs.: "Néhány gondolat Magyarország gépiparának fejlődéséről", *Közgazdasági Szemle*, 17 /1970/ 1033-1048.
- 6 BEREND, I.: "A beruházási piac helyzetéről", *Közgazdasági Szemle*, 17 /1970/ 140-154.
- 7 BRÓDY, A.: *Érték és újratermelés*, Budapest, *Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó*, 1969.
- 8 BRÓDY, A.: *Proportions, Prices and Planning*, Budapest - Amsterdam, *Publishing House of the Hungarian Academy of Sciences - North-Holland Publishing Company*, 1970.
- 9 CASS, D.: "Optimum growth in an aggregative model of capital accumulation: A turnpike theorem", *Econometrica*, 34 /1966/ 833-850.
- 10 CHENERY, H.B.: "Pattern of industrial growth", *American Economic Review*, 50 /1960/ 624-654.
- 11 CRAVERO, R. - BARNA, G. - KISS, A. - MONIGL, I. - NAGY, J.: *Az oktatás távlati fejlesztési koncepciója*, /sokszorosítva/ Budapest, *Munkaerő és Életszínvonal Távlati Tervezési Bizottság*, 1971.
- 12 CUKOR, Gy.: *Hosszútávú tervezés az iparban*, Budapest, *Akadémiai Kiadó*, 1970.
- 13 DORFMAN, R. - SAMUELSON, P.A. - SOLOW, R.M. *Linear Programming and Economic Analysis*, New York - Toronto - London, *McGraw-Hill*, 1958.
- 14 DRECIN, J.: "Beruházási egyensúly, irányítási és döntési mechanizmus", *Társadalmi Szemle*, 26 /1971/ No.6. 3-13.
- 15 EHRLICH, É.: "An examination of the interrelation between consumption indicators expressed in physical units and per capita national income", *Czechoslovak Economic Papers*, /1966/ No.7. 109-136.
- 16 EHRLICH, É.: "International comparisons by indicators expressed in physical units", *Acta Oeconomica*, 2 /1967/ 107-148.

- 17 EHRLICH, É.: "Nemzetközi elemzések a magyar távlatitervezéshez", Országos Tervhivatal Tervgazdasági Intézet Közleményei, /1968/ No.2., A. füzet
- 18 EHRLICH, É.: International analyses to be used in Hungarian long-term planning, Volume "A" /sokszorosítva/, Budapest, Institute of Economic Planning of the Hungarian Planning Office, 1968.
- 19 EHRLICH, É.: "Nemzeti jövedelmek dinamikus nemzetközi összehasonlítása természetes mutatókkal", Közgazdasági Szemle, 15 /1968/ 191-212.
- 20 FRISS, I. /szerk./: Reform of the Economic Mechanism in Hungary, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1969.
- 21 HAHN, F.H. - MATTHEWS, R.C.O.: "The theory of economic growth: A survey", Economic Journal, 74 /1964/ 779-903.
- 22 HETÉNYI, I.: "Gazdasági fejlődés és hosszú távú tervezés", Gazdaság, 2 /1968/ No.4. 7-17.
- 23 HETÉNYI, I.: "Economic development and long-term planning", Acta Oeconomica, 4 /1969/ 155-168.
- 24 HETÉNYI, I.: "A hosszú távú tervezés kérdéséhez", Társadalmi Szemle, 25 /1970/ No.10. 12-14.
- 25 HIRSCHMAN, A.O.: The Strategy of Economic Development, New Haven, Yale University Press, 1958.
- 26 HOFFMANN, W.G.: "Prosperity goods in the growth process", The German Economic Review, 9 /1971/ 1-10.
- 27 HORVAT, B.: "The optimum rate of investment", Economic Journal, 68 /1958/ 747-767.
- 28 HOUTHAKKER, H.S.: "The present state of consumption theory", Econometrica, 29 /1961/ 704-740.
- 29 HUSZÁR, I. - HOCH, R. - KOVÁCS, J. - TIMÁR, J. /szerk./: Az életszínvonal alakulása Magyarországon, Budapest, Munkaerő és Életszínvonal Távlati Tervezési Bizottság, 1969.
- 30 HUSZÁR, I. - HOCH, R. - KOVÁCS, J. - TIMÁR, J.: "Hipotézisek a foglalkoztatás és az életszínvonal alakulására Magyarországon 1985-ig", Gazdaság, 3 /1969/ No.3. 17-41.
- 31 JÁNOSSY, F.: A gazdasági fejlettség mérhetősége és új mérési módszere, Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1963.
- 32 JÁNOSSY, F.: A gazdasági fejlődés trendvonala és a helyreállítási periódusok, Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1966.
- 33 JÁNOSSY, F.: Das Ende der Wirtschaftswunder - Erscheinung und Wesen der wirtschaftlichen Entwicklung, Frankfurt, Neue Kritik, 1971.
- 34 JÁNOSSY, F.: "Gazdaságunk mai ellentmondásainak eredete és felszámolásuk útja", Közgazdasági Szemle, 16 /1969/ 806-829.
- 35 KISS, Á. - TIMÁR, J.: "Szakemberellátás és munkaerő-struktúra", Társadalmi Szemle, 25 /1970/ No.6. 25-38.
- 36 KISS, Á. - TIMÁR, J.: "A munkaerő-struktúra és az oktatás fejlesztése", Társadalmi Szemle, 25 /1970/ No.7. 16-24.

- 37 KISS, Á. - TIMÁR, J.: "The supply of qualified manpower - Labour force structure - Education", *Acta Oeconomica*, 6 /1971/ 201-218.
- 38 KOOPMANS, T. C.: "Objectives, constraints and outcomes in optimal growth models", *Econometrica*, 35 /1967/ 1-15.
- 39 KORNAL, J.: A gazdasági szerkezet matematikai tervezése, Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1965.
- 40 KONRAI, J.: Mathematical Planning of Structural Decisions, Amsterdam-Budapest, North-Holland Publishing Company - Publishing House of the Hungarian Academy of Sciences, 1967.
- 41 KORNAL, J.: The Place of Mathematical Planning in the Control of the Economic Systems /sokszorosítva/: Geneva, United Nations Economic Commission for Europe, 1970.
- 42 KORNAL, J.: Anti-Equilibrium, Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1971.
- 43 KORNAL, J.: Anti-Equilibrium, Amsterdam, North-Holland Publishing Company, 1971.
- 44 KOVÁCS, J.: Szakképzés és népgazdaság, Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1968.
- 45 LIST, F.: Das nationale System der politischen Ökonomie, Basel - Tübingen, Kyklos - Mohr, 1959.
- 46 MALINVAUD, E. - BACHARACH, M.O.L. /szerk./: Activity Analysis in the Theory of Growth and Planning, London - Melbourne - Toronto - New York, Macmillan - St Martin's Press, 1967.
- 47 McKENZIE, L.: "Turnpike theorems for a generalized Leontief Model", *Econometrica*, 31 /1963/ 165-180.
- 48 McKENZIE, L.: "Maximal paths in the von Neumann Model", megjelent a [45] kötetben, 43-63.
- 49 NAGY, T.: "The Hungarian economic reform, Past and future", *American Economic Review*, Papers and Proceedings, 61 /1971/ 430-436.
- 50 NEUMANN, J.: "A model of general economic equilibrium", *Review of Economic Studies*, 13 /1945/ 1-9.
- 51 NEUMANN, J.: "Az általános gazdasági egyensúly egy modellje", megjelent az [52] kötetben, 160-176.
- 52 NEUMANN, J.: Válogatott előadások és tanulmányok. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1965.
- 53 NURKSE, R.: Problems of Capital Formation in Underdeveloped Countries, Oxford, Blackwell, 1955.
- 54 NURKSE, R.: Equilibrium and Growth in the World Economy, Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1961.
- 55 NYERS, R.: Gazdaságpolitikánk és a gazdasági mechanizmus reformja, Budapest, Kossuth, 1968.
- 56 NYERS, R.: 25 kérdés és válasz gazdaságpolitikai kérdésekről, Budapest, Kossuth, 1969.
- 57 NYERS, R.: Economic Reform in Hungary: Twenty-five Questions and Twenty-five Answers, Budapest, Pannonia Press, 1969.

- 58 RADNER, R.: "Paths of economic growth that are optimal with regard only to final states: A 'turnpike theorem'", *Review of Economic Studies*, 28 /1961/ 98-104.
- 59 RAMSEY, F.P.: "A mathematical theory of saving", *Economic Journal*, 38 /1928/ 543-559.
- 60 RIMLER, J.: "A gazdasági fejlődés vizsgálata és a faktoranalízis", *Közgazdasági Szemle*, 17 /1970/ 913-926.
- 61 RIMLER, J.: "Kísérlet a faktoranalízis alkalmazására a gazdasági fejlődés vizsgálatában", *Közgazdasági Szemle*, 17 /1970/ 1195-1214.
- 62 ROMÁN, Z.: "Iparunk ágazati szerkezetének sajátosságai", *Közgazdasági Szemle*, 15 /1968/ 1141-1153.
- 63 ROSENSTEIN-RODAN, P.N.: "Problems of industrialization of Eastern and South-Eastern Europe", *Economic Journal*, 33 /1943/.
- 64 STREETEN, P.: "Unbalanced growth", *Oxford Economic Papers*, New Series, 11 /1959/ 167-190.
- 65 TSUKUI, J.: "Turnpike theorem in a generalized dynamic input-output system", *Econometrica*, 34 /1966/ 396-407.
- 66 YOUNG, A.A.: "Increasing returns and economic progress", *Economic Journal*, 38 /1928/ 527-542.
- 67 A magyar ipar ágazati szerkezete, Budapest, Magyar Tudományos Akadémia Ipargazdaságtani Kutatócsoportja, 1968.
- 68 A munkaerő és életszínvonal távlati tervkonceptiója /sokszorosítva/, Budapest, Munkaerő és Életszínvonal Távlati Tervezési Bizottság, 1971.
- 69 A Study of Industrial Growth, New York, United Nations, 1963.
- 70 Az építőipar nemzetközi fejlődésének elemzése /sokszorosítva/, Budapest, Építésgazdasági és Szervezési Intézet, 1968.
- 71 Measuring the Nation's Wealth - Volume Twenty-Nine, New York - London, Columbia University Press, 1964.
- 72 Népgazdasági mérlegek 1960-70, Budapest, Központi Statisztikai Hivatal, 1971.

A kiadásért felelős az Akadémiai Kiadó igazgatója

Felelős szerkesztő: Dr. Scherer Norbert • Műszaki szerkesztő: Csóka Jánosné

AK 25 k 7275

72.73228 Akadémiai Nyomda, Budapest • Felelős vezető: Bernát György

Ára: 30,— Ft

AZ AKADÉMIAI KIADÓ
GONDOZÁSÁBAN JELENT MEG

Bartke István

AZ IPARILAG ELMARADOTT
TERÜLETEK
IPARI FEJLESZTÉSÉNEK
FŐBB KÖZGAZDASÁGI
KÉRDÉSEI MAGYARORSZÁGON
(Közgazdasági értekezések 16.)

183 oldal · Fűzve 22,— Ft

Cukor György

HOSSZÚTÁVÚ TERVEZÉS
AZ IPARBAN
(Ipargazdasági értekezések 1.)

81 oldal · Fűzve 13,— Ft

Deák Anna

VÁLLALATI
PÉNZGAZDÁLKODÁS
ÉS PÉNZÜGYI TERVEZÉS
(Ipargazdasági értekezések 2.)

66 oldal · Fűzve 17,— Ft

Kéri Tamás

AZ IPARVÁLLALAT
RUGALMASSÁGA
(Ipargazdasági értekezések 3.)

56 oldal · Fűzve 10,— Ft

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

